

The Power of Beliefs and Social Pressure of Powerless in the Continuation of Destructive Economic Activities and the Urmia Lake Crisis

Yavar Ahmadpour
Torkamani

PhD in Economics, Tabriz University, Iran.

Farshad Momeni

Professor, Faculty of Economics, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran

Extended Abstract Introduction

The critical condition of Lake Urmia and the tangible severity of its deterioration over the past decade, coupled with civil society's relative silence on the issue, raise an important question: why has there been no effective public response to mitigate the crisis? Furthermore, what consequences might this preference distortion and spiral of silence entail for society and the government?

Regrettably, many studies and policy proposals grounded in market fundamentalism offered as solutions to water scarcity and pollution have overlooked the underlying theoretical assumptions of this approach and its potentially adverse consequences for Iranian society and the environment.

In the absence of a development-oriented government and under conditions of market exploitation of the country's water resources where individuals and corporations operate according to short-term, profit-maximizing logics the activation of demanding civil institutions and the adoption of commons-based water governance emerge as viable alternatives.

* Corresponding Author: Ahmadpouryavar@gmail.com

How to Cite: Ahmadpour Torkamani, Y., Momeni, F. (2025). The Power of Beliefs and Social Pressure of Powerless in the Continuation of Destructive Economic Activities and the Urmia Lake Crisis. *Journal of Environmental and Natural Resource Economics*, 5(12), pp. 39-88. DOI: 10.22054/EENR.2025.89552.217

Original Research

Accept: 09 December 2025

Revise: 28 November 2025

Receive: 13 November 2025

ISSN: 2538-4791

eISSN: 2538-483X

Research background

Individuals employ mental models to interpret the world around them. Some of these models are culturally embedded and context-specific, yielding divergent understandings of how the world "functions." Such mental models are shaped by the prevailing reward and punishment systems within a society. It is within this framework that preference distortion, the propagation of overt falsehoods, and the concealment of facts occur. When preference distortion becomes generalized, it reshapes collective perceptions and generates numerous unintended negative social consequences. This phenomenon confines society within a circle of lies, fostering short-sightedness, conservatism, and most critically a spiral of silence that compels individuals to remain mute in the face of adverse events, thereby exacerbating societal problems.

This article contends that an inappropriate reward and punishment system governing environmental conduct has engendered a dominant mental model in Iranian society. This model has fostered conservatism, preference distortion, a culture of dissimulation, and a spiral of silence all of which have accelerated and deepened the environmental crisis surrounding Lake Urmia.

Objective

Throughout human history, communal rights have typically emerged from the demands of citizens and civil institutions. Accordingly, this study seeks to stimulate public will and mobilize civil society to hold government and market institutions accountable for environmental protection and the restoration of Lake Urmia.

Research Method

This study adopts the methodology of the art of economics. Economists commonly distinguish between two categories: positive economics (what is) and normative economics (what ought to be). However, the status of applied economics often termed the art of economics remains ambiguous within this dichotomy. The art of economics constitutes a distinct category: it is neither purely positive nor purely normative.

Economic development trajectories vary across societies, reflecting diverse cultural heritages and distinct geographical, physical, and economic conditions. While empirical research in

positive economics aims to test whether a theory may be provisionally accepted, such experimental validation is often ill-suited for addressing complex real-world problems. Meanwhile, the art of economics relieves normative economics of the burden of prescribing policy details, enabling a deeper inquiry into which goals are appropriate for economic policy. Specifically, the art of economics accepts a set of normatively defined objectives and examines how to achieve them in practice, drawing on insights from positive economics.

Results and Discussion

Key findings of this research include the following:

1. Proposed solutions to the water crisis and the degradation of Lake Urmia have, at times, served the interests of narrow elite groups rather than the public good.
2. The water issue in Iran has not yet until very recently, and arguably still today crystallized into a fully socialized problem with explicit political and environmental dimensions. The politicization of environmental activism has engendered societal conservatism, preference distortion, and a culture of dissimulation. This collective denial has intensified the Lake Urmia crisis.
3. Rent-seeking behavior, extractive mining industries, and traditional subsistence agriculture have collectively constituted a structural platform for the Lake Urmia crisis. The determination of mining interests to construct dams rivals that of the agricultural sector.
4. To mislead public opinion, the actual water consumption of rent-seeking industries is systematically underreported.
5. The short-sightedness of an engineering-dominated governance approach, combined with a society oriented toward individualistic and immediate gains, has precipitated the current crisis.
6. Delegating water resource management entirely to market mechanisms constitutes a dead end, leading to social fragmentation and political destabilization.
7. Given the comparative inefficacy of both state and market mechanisms in managing water resources, activating assertive civil institutions and transitioning toward commons-based water governance represent feasible and necessary pathways forward.

Conclusion

The study concludes that:

1. The penalization of environmental civil activism has reinforced a spiral of silence and entrenched a culture of dissimulation, thereby accelerating and deepening environmental crises.
2. Rent-seeking interests have played a decisive role in shaping an ineffective reward and punishment system for environmental behavior.
3. In the absence of governmental and market accountability characterized by short-sighted, absentee, and bureaucratic governance; rent-seeking industrial and mining sectors; and traditional subsistence agriculture the demands of civil institutions constitute a foundational principle for change. Historical experience demonstrates that the advancement of social rights has consistently emerged from civil society mobilization. The same logic applies to resolving Iran's environmental crisis and restoring Lake Urmia.
4. Market fundamentalist solutions to water management constitute a pathway to further crisis deepening, particularly in the absence of a strong, development-oriented state capable of regulating market exploitation. Moreover, water waste and pollution precipitate not only ecological but also moral degradation within society. Therefore, public and commons-based water governance is strongly recommended.

Keywords: Lake Urmia, belief system, The Power of the Powerless, continuation of environmentally destructive economic activities

JEL Classification: Q56, E01, C23

قدرت باورها و فشار اجتماعی بی‌قدرتان در دوام فعالیت‌های اقتصادی مخرب و بحران دریاچه ارومیه

یاور احمدپور ترکمانی * دکتری اقتصاد، دانشگاه تبریز، ایران.

فرشاد مؤمنی استاد دانشکده اقتصاد دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

چکیده

بستن سدهای پرشمار و تخریب زیست‌بوم محلی حوزه آبریز دریاچه ارومیه، ابتدا به دست دولتی کوتاه‌نگر با نگاه مهندسی‌محور و قدرت ژئوپولوتیکی‌اش و سپس، به دست شرکت‌ها و کسب‌وکارهای صنعتی-معدنی رانت‌جوی پرنفوذ و کشاورزی سنتی-معیشتی صورت گرفته است. ذی‌نفعان تلاششان بر رواج نظام پاداش و تنبیه و باورهایی در جامعه بوده که نه تنها مردم در چنبره دروغ زندگی کنند، بلکه با اعمال فشار بر فعالان محیط‌زیستی، آن‌ها را مجبور به تحریف ترجیحات خود و دیگران وادارند. ابررانت‌جویان منابع آبی، احتمالاً قصدمندانه منافع کشاورزان منطقه را هم وابسته به مسیری کرده‌اند که خودشان از آن نفع می‌برند و از این طریق، سکوت آن‌ها را بیمه کرده‌اند. همچنین کم‌کارکردی نهادهای مدیریت نزاع در سطح ملی، بستری برای بی‌تفاوتی نسبت به بحران‌های زیست‌محیطی این منطقه بوده است. نوشته حاضر در قالب مطالعه‌ای میان‌رشته‌ای، با روش توصیفی، تحلیلی، کاربردی و با رویکرد اقتصاد سیاسی، نتیجه‌گیری و پیشنهاد می‌کند که: الف) تشویق به «تحریف ترجیح»، برای خود دولت‌ها هم نوعی سردرگمی ایجاد می‌کند و قدرت ابتکار حکومت از دست برود. ب) بنا به قرآن (لَيَقُومَنَّ النَّاسُ بِالْقِسْطِ) و به تجربه جوامع، آزادی در طول تاریخ بشر، حقی بوده است که اهل جامعه به دست آورده‌اند. جامعه‌ای مهیای بسیج، باید حکومت را مقید به امور توسعه‌خواهانه کند. ج) آموزش درست (به جای آموزش سرمایه‌مدار منفعت‌طلبانه) می‌تواند با خلق «مشاعات اجتماعی» زبانی مشترک برای بحث پیرامون پایداری محیط‌زیست پدید آورد. د) در غیاب مسئولیت‌پذیری عاملان سیاسی و اقتصادی (دولت، صنعت، معدن و کشاورزی)، جامعه مدنی می‌تواند الگوی همدارها را برای اداره مشاعاتی مانند دریاچه و منابع آبی اختیار کند.

کلیدواژه‌ها: دریاچه ارومیه، قدرت بی‌قدرتان، نظام باورها، فعالیت‌های اقتصادی مخرب محیط‌زیست.

طبقه‌بندی JEL: C23, E01, Q56

* نویسنده مسئول: Ahmadpouryavar@gmail.com

مقدمه

شرایط بسیار بحرانی دریاچه ارومیه و ملموس بودن وضعیت وخیم زیست محیطی منطقه آذربایجان که حاصل خشکاندن آن دریاچه است، واکنش های جدی عمومی برای اصلاح امور برنینگخته است. این در حالی است که به اذعان برخی از کارشناسان حوزه محیط زیست، در صورت تداوم وضعیت موجود دریاچه، به خاطر طوفان های نمکی در راه، غالب ساکنان حوزه دریاچه ارومیه باید تا ۱۰ سال آینده برای یافتن سکونتگاه جدید، منطقه را ترک کنند و هزینه این انتقال جمعیتی بیش از ۵۰۰ میلیارد دلار برآورد شده است.^۱ این مسئله را عیسی کلانتری، رئیس سابق سازمان محیط زیست کشور و وزیر کشاورزی دولت مرحوم هاشمی رفسنجانی در مباحث رسانه ای خود ابراز داشتند. البته خود ایشان هم باید بابت مدیریت آن چنانی منابع آبی کشور و تخریب محیط زیست باید پاسخگو باشند.

اگر اوضاع تا این حد وخیم است، پرسش این است که چرا تاکنون واکنش عمومی مؤثری که بتواند مانع از شدت گیری بحران مزبور شود مشاهده نشده است؟ چرا بحران آب در حوزه آبریز دریاچه ارومیه و خشکاندن آن به یک مسئله اجتماعی تبدیل نشده است که بتوان آن را وارد حوزه بحث عمومی کرده و برای آن تصمیم گیری و چاره ای با هویت جمعی اندیشید؟ پیامد این سکوت برای آینده نظام ملی و حکومت چه می تواند باشد؟ گزینه های پیشنهادی برون رفت چیست؟

این که چگونه پرداختن ما به زندگی شخصی و امور روزمره می تواند به صورت ناخواسته موجب رهاشدن نیروهای شر در جامعه شده و در قالب موانع اصلاحات محیط زیستی ظاهر شود، یک مسئله سرنوشت ساز بوده و نیازمند تأمل و گفتگوهای بیشتر است. از این نظر برجسته کردن «قدرت بی قدرتان» و آنچه در چارچوب مفاهیمی مانند «تحریف ترجیح»، «مارپیچ سکوت»، «مارپیچ دوراندیشی» افراد جامعه که نه تنها امکان اصلاح زیست محیطی را کتمان کرده، بلکه در مقام کنترل و فشار اجتماعی بر مصلحان هم

۱ البته حساسیت مسئله برای ساکنان منطقه هزینه انتقال جمعیتی نیست بلکه در اساس صحبت از تخریب یک زیستگاه انسانی و تمدنی است.

عمل می‌کنند، می‌تواند دانایی این حوزه از مباحث را ارتقا بخشیده و با مسئولیت‌پذیر کردن جامعه، شرایط را برای تغییر و تحولات زیست‌محیطی مثبت مساعد کند. در همین راستا، برای نشان‌دادن قدرت کسانی که در ظاهر، فاقد قدرت تصورشان می‌کنیم، ادبیات موضوع را در چارچوب مسئله باورها و کنترل اجتماعی بحث می‌کنیم تا نشان دهیم که مردم می‌توانند با پرداختن غیرمسئولانه به زندگی روزمره، به نیروهای شری برای مصلحان محیط‌زیست تبدیل شوند. سپس روش‌شناسی تحقیق و متعاقب آن، فعالیت‌های اقتصادی و عمرانی مضر به حال محیط طبیعی و وضعیت موجود دریاچه توجه داده می‌شود. در ادامه یافته‌های تحقیق و بعد از آن، نتیجه‌گیری و پیشنهادها را خواهیم داشت.

پیشینه پژوهش

مسئله باورها و کنترل اجتماعی

افراد برای تفسیر جهان اطراف خود دارای الگوهای ذهنی هستند. بخشی از این الگوها از فرهنگ مشتق می‌شوند که از طریق انتقال بین‌نسلی دانش، ارزش‌ها و هنجارهایی تولید می‌شود که به شدت در میان گروه‌های نژادی مختلف و جوامع، متفاوت است. بخشی از آن، از طریق تجربه‌ای کسب می‌شود که برای محیطی خاص «محلی» است و از این‌رو، به صورتی گسترده در محیط‌های گوناگون، متفاوت است. به همین ترتیب، تنوع فراوانی در الگوهای ذهنی و در نتیجه در درک‌های متفاوتی از جهان و شیوه‌ای که «کار می‌کند» وجود دارد. حتی آموزش رسمی‌ای که افراد کسب می‌کنند غالباً شامل الگوهای متناقضی است که با آن جهان اطراف خود را تفسیر می‌کنیم (نورث^۱، ۱۹۹۲).

نرخ و نوع یادگیری که تابعی از پاداش مورد انتظار انواع مختلف دانش است، الگوهای ذهنی و ساختار انگیزشی موجود در ماتریس نهادی جامعه را منعکس می‌سازد (همان). اگر ماتریس نهادی به فعالیت‌های نامولد و مخرب محیط‌زیست بیشتر از فعالیت‌های مولد و حافظ محیط‌زیست پاداش دهد، در سطح سازمان اقتصادی، یادگیری،

شکل یادگیری فعالیت‌های مخرب زیست‌محیطی را به خود می‌گیرد و در سطح افراد جامعه، یادگیری به شکل دعوت ضمنی به انزوایی و بی‌تفاوتی نسبت به تخریب محیط‌زیست بروز می‌کند. تحت این شرایط، شاید شما خود را در جمعی بیابید که مشغول بحث درباره‌ی طرح‌های توسعه صنایع و معادن مخرب محیط‌زیست و آب‌بر است. یک نفر بالای منبر رفته و ادعا می‌کند که ذیل این برنامه اقتصادی هیچ اتلاف منابعی صورت نخواهد گرفت و آسیمی به محیط‌زیست وارد نخواهد شد. اگرچه شما این ادعا را نامعقول می‌دانید، اما وارد چالش با او نمی‌شوید تا جرعه بحثی مناقشه‌آمیز را نرزد؛ باشید؛ چرا که به تجربه می‌دانید این برنامه دولت است و مقاومت در مقابل آن، به مثابه مخالفت با نظام تلقی می‌شود. این نوعی تحریف ترجیح است. تحریف ترجیح، یعنی عمل بازنمایی نادرست خواسته‌های واقعی تحت فشارهای متصور اجتماعی.

چرا از عبارت پیچیده‌ای مانند تحریف ترجیحات استفاده می‌کنیم؟ آیا «دروغ‌گویی» بیان‌گر همان منظور نیست؟ تحریف ترجیح اگرچه همواره گونه‌ای دروغ‌گویی است، اما مفهومی خاص‌تر است. تحریف ترجیح با «خودسانسوری»، یعنی سرکوب افکار بالقوه مذموم شخص، نیز متفاوت است. تحریف ترجیح در اینجا مفهومی وسیع‌تر به حساب می‌آید. اگر شما در بحث از دکوراسیون خانه میزبان (که نمی‌پسندید) صرفاً سکوت کنید و مدحش نکنید، این به معنای خودسانسوری است؛ اما با تظاهر به پسندیدن دکوراسیون، کاری بیش از صرفاً خودسانسوری انجام داده‌اید. در این حالت شما عامدانه نظری غیرواقعی بیان کرده‌اید. عبارات «دورویی» و «عدم صمیمیت»، برای رساندن مفهوم تحریف ترجیح، به اندازه کافی دقیق نیستند (کوران^۱، ۱۳۹۹).

عبارتی که دقیقاً معنای تحریف ترجیح را ضبط می‌کند «زیستن در چنبره یک دروغ» است. دروغی را زندگی کردن یعنی تحمل عذاب ناشی از یک دروغ. منشأ این عذاب می‌تواند احساس گناه فرد باشد از عدم قبول یک مسئولیت اجتماعی، یا خشم او به خاطر ناتوانی از زیستن مطابق با معیارهای موردنظرش، یا انزجار از واداشته شدن به سرکوب هویت فردیتش. البته هر دروغی ناراحتی ایجاد نمی‌کند.

1 Kuran

اگر یکی از شاخصه‌های ممیزه تحریف ترجیح این است که برای فرد مرتکب آن ناراحتی به همراه بیاورد، ویژگی دیگر آن است که این عمل در واکنش به فشارهای اجتماعی واقعی یا متصور برای ابراز یک ترجیح خاص به انجام می‌رسد. بدین ترتیب این عمل از رأی‌دهی راهبردی متمایز است، هنگامی که شخص در یک انتخابات با رأی مخفی به نامزد B رأی می‌دهد چون فرد C به‌عنوان نامزد محبوب او بختی برای پیروزی ندارد. رأی‌دهی راهبردی مستلزم دخل و تصرف ترجیح است؛ اما با تحریف ترجیح سروکار ندارد، زیرا در اتاقکی که او رأی مخفی خود را می‌نویسد هیچ‌گونه فشار اجتماعی برای هم‌رنگ شدن و واکنش اجتماعی برای پایش وجود ندارد.

تحریف ترجیح علاوه بر اثرات مورد انتظار - تنظیم ادراکات دیگران - می‌تواند دارای پیامدهای ناخواسته‌ای نیز باشد. برخی از قابل‌توجه‌ترین تأثیرات تحریف ترجیح، به‌انحاء مختلف، از لحاظ اجتماعی زیان‌آورند. تحریف ترجیح ناکارآمدی به وجود می‌آورد، جهل و سردرگمی می‌پرورد و امکان‌های اجتماعی را پنهان می‌سازد. با این وجود تحریف ترجیح یک تهدید تسکین‌نا یافته اجتماعی نیست. این عمل می‌تواند با مانع شدن از گردش آزادانه دانشی که از قضا غلط است به دیگران سود برساند. تحریف ترجیح همچنین قادر است با مهار واکنش‌هایی چون کینه‌توزی، حسادت و تعصب، تعاملات اجتماعی‌مان را تلطیف کند؛ و علاوه بر آن همکاری‌های اجتماعی ضروری را با ساکت کردن مخالفت‌های جزئی، ارتقاء دهد. دلایل دیگری نیز وجود دارد که چرا نباید تحریف ترجیح را یکسره منفی به حساب آورد (همان).

جوامع قوانین، مقررات و سیاست‌هایی را برمی‌گزینند که حتی به شرط پیامدهای اجتماعی و زیست‌محیطی منفی به‌صورتی روال‌مند تا مدت‌ها دوام می‌آورند. دلایل این تداوم، از موانع ایجاد تغییر ناشی می‌شوند. یکی از این موانع مسئله «تحریف ترجیح» است. یکی دیگر از این موانع که در کتاب خروج، اعتراض و وفاداری آلبرت هیرشمن^۱ مورد بررسی قرار گرفته، شامل تصمیم فرد برای «خروج» است: عناصر تهدیدکننده وضع موجود باقی می‌مانند، زیرا کسانی که قادر به ایجاد تفاوت هستند گروه تصمیم‌ساز را رها

1 Albert O. Hirschman

می‌کنند (هیرشمن، ۱۳۸۲). سازوکار دیگر که ایده‌ی قانونی کتاب فرازوفروود ملت‌های مانسور اولسون^۱ درباره‌ی الگوهای رشد اقتصادی را تشکیل می‌دهد، این است که گزینه‌های ناخوشایند از آن‌رو دوام می‌آورند که اکثریت حامی تغییر، کمتر از اقلیتی که با تغییر مخالف‌اند، سازمان‌یافته‌اند (اولسون، ۱۴۰۳). استدلال تیمور کوران این است که تحریف ترجیح دلیل مکمل و حتی بنیادی‌تر، حفظ گزینه‌های اجتماعی ناخواسته به شمار می‌رود. «خروج» هیرشمن، نیز همانند «صدا» که وی آن را به‌عنوان نوعی اعتراض بلند تعریف می‌کند، خود گونه‌ای از هویت‌یابی اجتماعی در برابر تغییر است. تحریف ترجیحات غالباً کم‌هزینه‌تر از خروج است و با آن می‌توان از خطرات اعتراض عیان اجتناب کرد؛ بنابراین، معمولاً پاسخ ابتدایی کسانی که از وضع موجود سرخورده می‌شوند این گزینه است. در نظریه‌ی اولسون وجود یک مخالفت بالقوه قابل شناسایی علیه وضع موجود مفروض گرفته می‌شود؛ اما تحریف ترجیح چه‌بسا موجب شود همگان، از جمله آنانی که در نهان حامی تغییرند، گستره‌ی نارضایتی عمومی را کمتر از واقع بینگارند. چنین داده‌های نادرستی مانع اساسی‌تری بر سر راه تغییر به شمار می‌روند تا ضعف‌های سازمانی مصلحان شناخته‌شده. تحریف ترجیح، هم تمایل به اصلاحات و هم امکان آن را مبهم و حتی مخفی می‌کند. همانند آنچه توسط اولسون و هیرشمن مورد مذاقه قرار گرفته است، محافظه‌کاری جمعی سازوکار مقاومت یک جماعت در قبال تغییر است؛ محافظه‌کاری فردی یعنی وجهه نظر مخالف افراد علیه اصلاحات. دومی شرط لازم اولی نیست. ممکن است یک جماعت تمایل به حفظ وضع موجود نشان دهد، درحالی که هیچ‌یک از اعضایش تعلق‌خاطری به وضع موجود نداشته باشد (کوران، ۱۳۹۹).

همچنین فرایندی که اصلاح‌طلبان قادر به ایجاد تغییر، از طریق آن مشترکاً اسباب پایداری وضع موجود را فراهم می‌آورند، «مارپیچ سکوت» نامیده شده است. این مفهوم بیان‌گر نقش تعیین‌کننده‌ی وابستگی‌های متقابل در تصمیم‌گیری‌های افراد است. باوجود این، مفهوم یادشده اگر نگوییم گمراه‌کننده، لاقلاً ناکافی است. در شرایط واقعی افرادی که تمایلی به بیان عمومی سرخوردگی‌های خود از وضع موجود ندارند، صرفاً سکوت

1 Mancur Olson

نمی‌کنند. آن‌ها برای اصلیل جلوه‌دادن تحریف ترجیحات خود، گرایش به برداشتن گام‌هایی برای تأیید حمایتشان از وضع موجود دارند. چنین اقدامات شخصی دوران‌دیشانه‌ای برای تأکید بر حمایت، می‌توانند به یک جهل متکثر عظیم در مورد دیدگاه‌های پنهان شهروندان بینجامند؛ بنابراین اصطلاح مارپیچ دوران‌دیشی جایگزین بهتری برای مارپیچ سکوت است، زیرا این مفهوم را متبادر می‌کند که اشخاص در تلاش برای فرار از هزینه‌های صداقت، ممکن است به ورای خودسانسوری بروند. تحریف ترجیح، اسطوره‌ها را تبلیغ و تقویت کرده و موجب پایداری‌شان می‌شود. اسطوره‌ها از آن‌رو به وجود می‌آیند که مفروضات چیره بر تفسیرهای ما تا حدودی مبتنی بر اثبات اجتماعی هستند. تحریف ترجیح با زدودن گفتمان عمومی از حقایق و استدلال‌هایی که از نظر گروه‌های قدرتمند غیرقابل ذکرند، موجب تغییر اثبات‌های اجتماعی می‌شود. بدین ترتیب تحریف ترجیح تأثیری عمیق بر تحول دانش شخصی بر جای می‌گذارد. تحریف ترجیح با مصون کردن اسطوره‌ها در برابر افشاگری‌های اصلاح‌طلبانه، به آن‌ها اعتبار می‌بخشد (کوران، ۱۳۹۹).

در یک نظم اجتماعی دسترسی محدود، تفسیر ساختار قدرت از واقعیت در چارچوب ایدئولوژی، همیشه تحت‌الشعاع منافع ساختار قرار می‌گیرد؛ بنابراین در دل ایدئولوژی گرایشی طبیعی برای جداکردن خودش از واقعیت و خلق جهانی از اسطوره‌ها، ظواهر و تبدیل شدن به یک آیین وجود دارد. در جوامعی که رقابتی عادلانه و عمومی برای کسب قدرت وجود دارد و در نتیجه آن قدرت تحت نظارت عمومی است طبیعتاً نحوه مشروعیت بخشیدن ایدئولوژیک قدرت به خودش هم تحت نظارت عمومی قرار می‌گیرد؛ بنابراین، در چنین شرایطی همیشه عوامل تصحیح‌کننده معینی وجود دارند که به نحوی مؤثر نمی‌گذارند ایدئولوژی به کلی دست از واقعیت بشوید؛ اما در نظم اجتماعی دسترسی محدود چندان خبری از این عوامل تصحیح‌کننده نیست و در نتیجه چیزی نیست که بتواند جلودار هرچه دورتر شدن ایدئولوژی از واقعیت و تبدیل شدن تدریجی‌اش به جهانی از ظواهر، آیین صرف، زبانی صوری و تشریفاتی که هیچ ربط معنایی به واقعیت ندارد و بدل

به مجموعه‌ای از علائم آیینی شده است که شبه‌واقعیت را به جای واقعیت می‌نشانده باشد. درعین حال که ایدئولوژی بدل به یکی از اجزای هرچه مهم‌تر قدرت می‌شود، به عنوان رکنی اساسی که هم مشروعیتی توجیه‌گرانه و هم انسجامی درونی به آن می‌بخشد؛ قدرت هم اندک‌اندک به جای واقعیت، بیشتر به سمت ایدئولوژی میل می‌کند؛ نیرو و قوتش را از نظریه می‌گیرد و کاملاً وابسته به آن می‌شود. این امر نتیجه واژگونه‌ای هم در پی دارد: به جای آنکه نظریه در خدمت قدرت باشد، آرام آرام قدرت در خدمت ایدئولوژی قرار می‌گیرد. تو گویی ایدئولوژی قدرت را از قدرت غصب کرده است. آنگاه به نظر می‌رسد این خود نظریه، خود آیین، خود ایدئولوژی است که برای مردم تصمیم می‌گیرد و نه بالعکس (هاول^۱، ۱۴۰۳).

وقتی پای همه مردم به دایره قدرت باز می‌شود، نه به این خاطر که در دایره واقعیت زندگی کنند، بلکه به این خاطر که آیین تبلیغ شده را واقعیت به شمار آورند، در خودزنی و دیگرزنی مشارکت می‌کنند. با مشارکت در نظم آیینی و زیستن در چنبره دروغ، هنجاری عمومی خلق می‌کنند که فشاری بر گرده دیگر شهروندان وارد می‌کند؛ و بازهم فراتر: یاد می‌گیرند که با این مشارکت راحت کنار بیایند، خودشان را جزئی از نظام آیینی تلقی کنند و آن را امری طبیعی و اجتناب‌ناپذیر بدانند و نهایتاً، بی آنکه فشاری از بیرون در کار باشد، کناره جستن از دستگاه را نوعی ناهنجاری، تکبر و حمله به خودشان و طرد خودخواسته از اجتماع به حساب آورند. در این نظم، درواقع همه و همه گرفتارند، از شهروند عادی تا مسئول ارشد. تفاوت مناصب و مشاغل صرفاً موجب تفاوتی در میزان درگیر شدن در نظام متناسب با قدرت آن‌ها می‌شود. همه به نحوی گرفتار و درگیر و تحت فشار نظم آیینی و ایدئولوژی هستند (همان).

دیوید هیوم^۲ در مقاله‌ای مشهور با عنوان «از اصول اولیه دولت» چنین می‌نویسد: «برای کسانی که امور انسانی را از منظر فلسفی مشاهده می‌کنند، هیچ چیز شگفت‌انگیزتر از آن نیست که تعداد زیادی از مردم، تحت حکمرانی تعدادی اندک قرار می‌گیرند؛ و تسلیمی

1 Havel

2 David Hume

ضمنی که در نتیجه آن، انسان‌ها عواطف و علاقه خود را به حاکمان خود ابراز می‌کنند. هنگامی که بررسی می‌کنیم این شگفتی تحت تأثیر کدام ابزار ایجاد می‌شود درمی‌یابیم که از آنجا که قدرت همواره در سمت افراد تحت حکمرانی است، حاکمان از هیچ پشتیبانی مگر باورها برخوردار نیستند؛ بنابراین، دولت تنها بر اساس باورها بنیان نهاده شده است؛ و این قاعده کلی به اکثر دولت‌های خودرأی و نظامی و آزادترین و دموکراتیک‌ترین دولت‌ها تعمیم می‌یابد. دولت‌ها ممکن است بتوانند حیوانات بی‌آزار را برخلاف عواطف و میل خود به حرکت وادار کنند، اما باید حداقل انسان‌های تحت مالکیت یا گروه‌های افسران خود را به واسطه باورهای خود هدایت کنند.^۱ از این منظر، مثلاً برای راه افتادن مک کارتیسم - دوره‌ای تلخ از تفتیش عقاید به اتهام کمونیست‌بودن یا غیر آمریکایی‌بودن - نیاز به هیچ قانونی نبود. تنها شاهد تغییر نقطه قانونی جامعه و انتظار ما از رفتار دیگران بودیم. سناتور مک کارتی احتمالاً نقشی را در آغاز این تغییر داشته، اما با آغاز آن، دیگر نیازی به کمک به پیشبرد آن نبوده است. به عبارتی این «ترس میان‌فردی» است که به این حرکت قدرت داده و افراد را در مقابل آن بی‌دفاع کرده است. نقش مک کارتی صرفاً تغییر نقطه قانونی بوده است (باسو^۱، ۱۴۰۰).

«رویکرد نقطه قانونی» به نقش تبیینی یا قدرت تلقینی قانون متکی است. قانون صرفاً ابزاری است که از تلقین برای تسهیل هماهنگی استفاده می‌کند. البته، در واقعیت، شاهد موقعیت‌هایی هستیم که در آن‌ها، قانون، صرفاً با برچسب‌گذاری بر اقدامات، می‌تواند بر رفتار اثرگذار باشد. این بحث، شالوده برخی از بحث‌های مربوط به نقش تبیینی قانون را تشکیل می‌دهد. می‌توان گفت با پذیرش فشار اجتماعی که از طریق باورهای ذهنی خود بر یکدیگر وارد می‌کنیم، می‌توانیم درک کنیم که به چه دلیل الزامات قانونی را، حتی زمانی که آن‌ها را به نفع خود نمی‌دانیم، مورد تبعیت قرار می‌دهیم. همین امر در خصوص هنجارهای اجتماعی نیز وجود دارد و این همان عاملی است که مبنای مشترک رفتار ایجادشده، در نتیجه قانون و هنجارهای اجتماعی را تشکیل می‌دهد. نظم ایجادشده به وسیله قانون و نظم بدون قانون به آن اندازه‌ای که در نگاه اول به نظر می‌رسد، از یکدیگر مجزا

نیستند (همان).

البته باید توجه داشت که گفتمان عمومی تنها عامل مؤثر بر اندیشه و رفتار افراد نیست بلکه عوامل دیگری هم بر آن مؤثر هستند. اگر این گونه بود دانش شخصی نسبت به موضوعات پیچیده اجتماعی بسیار پایدار از کار درمی آمد. در این صورت همین که عقیده ای ظاهر و منتشر می شد، بلافاصله همه با آن موافقت کرده و شکل حقیقتی غیرقابل پرسش را می گرفت و بدین ترتیب دانش شخصی پدیده ای ثابت و غیرقابل انعطاف به شمار می رفت. تجربه مستقیم یکی از عناصری است که علیه این فرایند پایدارسازی وارد عمل می شود. عامل دیگر، غیرقابل مهار بودن کنجکاوی شخصی و خودانگیختگی است. حتی در جوامع کاملاً بسته نیز همواره افرادی هستند که به رغم خطرات موجود، به خود اجازه اندیشیدن درباره موضوعات مختلف را می دهند. برخی شیوه هایی دیگر برای نگرستن به جهان کشف می کنند و گروه کوچک تری از آنان جسارت در میان گذاشتن این کشفیات با دیگران را نیز به خود می دهند. به کمک این دردسرسازان است که انتخاب های نامعمول بخت آن را خواهند داشت تا وقتی افکار عمومی به هر دلیلی تغییر کرد، آزموده یا بازآزموده شوند. به علاوه، این متفکران در کشف و بیان نقایص موجود، درونی شدن عقاید حامی شرایط موجود را کند می سازند. آن ها به نحوی مؤثر آسیب پذیری وضع موجود را حفظ کرده و باعث می شوند تغییر اجتماعی همچنان ممکن باقی بماند (کوران، ۱۳۹۹).

این واقعیت نیز حائز اهمیت است که محدودیت های غیررسمی نشئت گرفته از فرهنگ، نسبت به دگرگون شدن قوانین رسمی به سرعت واکنش نشان نمی دهند (نورث، ۱۳۸۵). نتیجتاً، حتی اگر قوانین رسمی در راستای بهبود فعالیت های اقتصادی حافظ محیط زیست دگرگون شوند، تنش بین قوانین رسمی دگرگون شده و محدودیت های غیررسمی دیرپای به شکل کم توجهی به تبعات زیست محیطی فعالیت های اقتصادی، نتایجی به بار می آورد که پیامدهای مهمی برای میزان سرعت و جهت تغییر فعالیت های اقتصادی به دنبال دارد.

روش‌شناسی تحقیق

در مقاله حاضر با استفاده از روش اقتصاد سیاسی (روش هنر علم اقتصاد) مسئله بحران دریاچه ارومیه را از ابعاد مختلف حیات جمعی بحث می‌کنیم. لازم به ذکر است که اقتصاددانان معمولاً علم اقتصاد را به دو مقوله متمایز تقسیم می‌کنند: علم اقتصاد پوزیتیو (آنچه هست) و علم اقتصاد نرماتیو (آنچه باید باشد)، اما هیچ روشی نیست که جای علم اقتصاد کاربردی (هنر علم اقتصاد) در این مقوله‌ها کجاست. علم اقتصاد کاربردی نه به علم اقتصاد پوزیتیو و نه به علم اقتصاد نرماتیو، بلکه به مقوله‌ای به نام «هنر علم اقتصاد» تعلق دارد. این‌که فرایند رشد اقتصادی در هر جامعه‌ای متفاوت است، این وضعیت، منعکس‌کننده میراث‌های فرهنگی متنوع و شرایط مختلف جغرافیایی، فیزیکی و اقتصادی است. پژوهش تجربی در علم اقتصاد پوزیتیو را باید برای این آزمون طراحی کرد که آیا می‌توان نظریه را موقتاً پذیرفت یا خیر. چنین آزمون‌های تجربی‌ای در کاربرد نظریه برای مسائل جهان واقعی کم‌مناسبت یا بی‌مناسبت است. همچنین معرفی هنر علم اقتصاد، اقتصاد نرماتیو را از پرداختن به سیاست اقتصادی معاف می‌کند و امکان بررسی ژرف‌تر این پرسش را فراهم می‌آورد که کدام هدف‌ها برای سیاست اقتصادی مناسب است. هنر علم اقتصاد مجموعه‌ای از هدف‌های مقرر شده در اقتصاد نرماتیو را می‌پذیرد و با عنایت به بینش‌های برآمده از اقتصاد پوزیتیو، درباره چگونگی نیل به آن هدف‌ها در جهان واقعی بحث می‌کند (کلاندر^۱، ۲۰۰۱).

امروزه اکثر پژوهش‌های تجربی‌ای که به دست اقتصاددانان دانشگاهی انجام می‌گیرد به شدت صوری، تکنیکی و اقتصادسنجی‌وار است. اکثر ما می‌پذیریم که کسی که فقط اقتصاددان باشد اقتصادان ضعیفی است. باین حال فشارها برای انتصابات، استخدام، ارتقاء، تصدی و انتشارات به گونه‌ای شده است که اقتصاددانان همواره باید حوزه‌های محدودتر و محدودتری، اگر نگوئیم وصله‌های کوچکی را باید آموزش، پژوهش و ترویج نمایند. در نتیجه بدون درک و فهم در مورد نهادها، تاریخ اندیشه اقتصادی، ادبیات اقتصادی، نحوه ارزیابی کمی و کیفی داده‌ها یا چگونگی وزن‌دهی به شواهد و بدون داشتن بینش وسیع‌تر،

1 Colander

می‌روند که متخصصین تنگ‌نظری کردند. دیوید کلاندر (۲۰۰۱) و پال استریتن^۱ (۲۰۰۰) و دنی رودریک^۲ (۱۳۹۶) به شدت هم به موضوعاتی که در اقتصاد نادیده گرفته شده‌اند انتقاد می‌کنند و هم به مسائلی که به صورت نامشروع جذب اقتصاد شده‌اند.

اینکه در چارچوب استفاده زیادی از ریاضیات در اقتصاد، حوزه‌های سیاست و فرهنگ کنار گذاشته شده است در کنار دلایل درونی، استریتن به یک دلیل بیرونی مهم اشاره می‌کند و آن عبارت از فشار سیاسی مک کارتیسم^۳ است که در دهه ۱۹۵۰ نقش مهمی ایفا نمود. وی می‌گوید: «اقتصاد با جیب و ایدئال‌های مردم سروکار دارد: یک ترکیب خیلی انفجاری. در دهه ۱۹۵۰ انتقادات از نظام سرمایه‌داری بسیار خطرناک بود. با این حال هر اقتصاددان صادقی که به دنیای واقعی نگاه می‌کرد انتقاداتی ابراز می‌داشت؛ بنابراین، ریاضیات، یک حافظ امن و سازوکاری بود که اقتصاددانان را از واقعیات اقتصاد سیاسی برحذر می‌داشت».

دنی رودریک برای برطرف کردن نواقص رویکرد اقتصاد متعارف، تأکید دارد که اقتصاد به ارزش‌ها و استدلال‌های غیربازاری نیاز دارد. اقتصاددانان بازار در حالی دیگران را به قضاوت‌های ارزشی محکوم می‌کنند که خودشان مشغول قضاوت‌های ارزشی هستند زمانی که می‌گویند تجارت خارجی نباید محدود شود، برون‌سپاری نباید ممنوع شود، یا یارانه بازار کشاورزی باید حذف شود. در این شرایط آن‌ها در مورد مسائلی قضاوت کرده‌اند که نمی‌توانند به تنهایی بر اساس کارایی ارزیابی شوند. همچنین غالب اقتصاددانان بزرگ مثل نورث (۱۹۹۲)، رودریک (۱۳۹۶)، الیوت^۴ (۱۹۷۸)، استیگلیتز^۵ (۱۴۰۳) و دیگران تأکید دارند که اقتصاد هم از نظر روش و هم از نظر حوزه مطالعاتی باید گسترده

1 Paul Streeten

2 Dani Rodrik

۳ مک کارتیسم (به انگلیسی: McCarthyism) اصطلاحی است برای اشاره به فعالیت‌های ضد کمونیستی سناتور جوزف مک کارتی در آغاز دوره جنگ سرد بود، که موجب شد موجی از عوام‌فریبی، سانسور، فهرست‌های سیاه، گزینش شغلی، مخالفت با روشنفکران، افشاگری‌ها و دادگاه‌های نمایشی و تفتیش عقاید، فضای اجتماعی دهه ۱۹۵۰ آمریکا را دربرگیرد. بسیاری از افراد به ویژه روشنفکران، به اتهام کمونیست بودن شغل خود را از دست دادند و به طرق مختلف آزار و اذیت شدند.

4 Elliott

5 Stiglitz

شود تا بتواند پدیده‌های اقتصادی را تجزیه و تحلیل کند. از این نظر عدم کثرت‌گرایی علم اقتصاد یک نقص جدی تلقی می‌شود. به همین خاطر موضوع مقاله حاضر را در چارچوب اقتصاد سیاسی بحث می‌کنیم که با محوریت علم اقتصاد، بتواند از مباحث سیاست، جامعه‌شناسی، روان‌شناسی اجتماعی در حول موضوع استفاده کند.

نکته آخری که لازم به تأکید است، این است که هدف از پژوهش تجربی در هنر علم اقتصاد نه آزمون نظریه‌ها، بلکه به کار بستن نظریه‌ها برای مسائل محیط واقعی است. روش‌شناسی مناسب برای چنین کاربردهایی در گرو مشاهدات جامعه‌شناختی و سیاسی است و توقف در محدوده‌های دقت مقرر شده قانون ارقام معنی‌دار در مجموع درست نیست؛ بنابراین، ساخت فرضیه و آزمون آن‌ها شاید برای پژوهش‌های تجربی در علم اقتصاد مثبت مق مناسب باشد اما برای تحقیقات تجربی در هنر علم اقتصاد مناسب نیست. کلاندر (۲۰۰۱) و اکرلاف و کرانتون^۱ (۱۳۹۵) آزمون‌های دقیق در هنر علم اقتصاد را ناممکن می‌دانند. برای نمونه، کلاندر، روابط متقابل میان جنبه‌های جامعه‌شناختی و سیاسی مسئله در دست مطالعه را دلیل می‌آورد. آنچه ضرورت دارد قوه تمیزی است که مبتنی بر اطلاعات نهادی و تاریخی باشد. به این معنا که دامنه وسیعی از مشاهدات و مطالعات تجربی در هنر علم اقتصاد به کار می‌آید. در غالب مورد، آمار و ارقام ساده و جداول و نمودارها و نمونه‌پژوهی‌ها شیوه‌های مناسب برای تحقیق کاربردی در هنر علم اقتصاد هستند.

شواهدی از فعالیت‌های اقتصادی مخرب محیط‌زیست و بحران دریاچه ارومیه:

در بسیاری از جوامع به زمین همچون مادر، همچون زندگی بخشی بارور، نگریسته می‌شد طبیعت - خاک، جنگل و دریا- برخوردار از موهبت الهی بود و آدمیان فرودست آن. سنت یهودی و مسیحی اما مفهومی در اساس متفاوت را مطرح کرد. در سنت یهودی و مسیحی زمین مخلوق خداوندگار یکتایی بود که به تصریح سفر پیدایش، پس از آفرینش آن به

1 Akerlof and Kranton

ساکنانش فرمان داد: «بارور باشید و پُرزاد و ولد، زمین را پُر کنید، بر آن چیره شوید و حکمرانی کنید؛ بر ماهیان دریا، بر پرندگان هوا و بر هر جاندار و جنبنده‌ای در آن»، این مفهوم از حکمرانی را می‌توان فراخوانی برای سلطه و کام‌جویی از طبیعت تفسیر و تعبیر کرد و موهبت دانستن آن. این ترکیبی است از اصول زیربنایی تفکر زیست‌محیطی در سنت یهودی و مسیحی که بخشی از بحران زیست‌محیطی به آن برمی‌گردد (کلاین^۱، ۱۳۹۹). در سنت اسلام، اما نگاهی متفاوت به محیط‌زیست و طبیعت وجود دارد. «زمین و هر آنچه در اوست متعلق به خدا است» (قرآن، المؤمنون: ۸۵-۸۴). «فساد و پریشانی به کرده خود مردم در همه خشکی و دریا پدید آمد تا ما هم کیفر بعضی از اعمالشان را به آن‌ها بیجانیم تا از کرده خود برگردند» (قرآن، روم: ۴۱). درحالی‌که در قرآن انسان خلیفه‌الله بر روی زمین است و نماینده خدا بر روی زمین مسئولیت ساخت، آبادانی و حفظ جهان را بر عهده دارد؛ متأسفانه گرایش ما بیشتر در همان چارچوب سنتی که کلاین ترسیم کرده، جریان دارد. هر قدر که پیشرفت فنون این امکان را به بازار گراهای افراطی داده، از کمترین تلاش برای تسخیر و تخریب زیست‌محیطی کوتاه نیامده‌اند.

فوفک^۲، رئیس بخش تحقیقات بانک صادرات و واردات آفریقا، در «پروجکت سندیکیت» درباره بی‌عدالتی اقلیمی و درهم‌تنیدگی رشد شوم (فقرزا) و رشد موهوم (مخرب محیط‌زیست) چنین می‌نویسد: غلبه بر خطر «رشد شوم» (افزایش تولید کل ملی که به کاهش خالص رفاه ملی منجر می‌شود) چالش همیشگی در توسعه اقتصادی کشورها بوده است. ثابت شده که این نوع رشد مانع بزرگی برای دستیابی به همگرایی و موازنه بیشتر در درآمد جهانی است. الگوهای مختلف توسعه نتایج اقتصادی متفاوتی را در کشورهای فقیرتر ایجاد می‌کنند. الگوی بسیار سرمایه‌بر و مبتنی بر استخراج منابع رشد فراگیر کمتری ایجاد می‌کند. در عوض، رشد کاربر مبتنی بر صادرات، فقر را به میزان قابل توجهی کاهش می‌دهد، قرار گرفتن کشورها در معرض شوک‌های نامطلوب تجاری را کنترل و ثبات اقتصاد کلان را تقویت می‌کند. دگرگونی ساختاری سریع در اقتصادهای نوظهور، به‌ویژه

1 Klein

2 fofack

اقتصادهای آسیای شرقی که توانستند با اتکا به صادرات کاربر خود را در چرخه اقتصاد جهانی ادغام کنند، توزیع فقر جهانی را بیش از پیش به سوی اقتصادهای کم‌درآمد وابسته به کالا سوق داده است (بی نام، ۲۰۲۲).

همچنین، «رشد موهوم» زمانی رخ می‌دهد که افزایش تولید کل به تخریب محیط زیست به‌ویژه تخلیه سرمایه طبیعی شامل دارایی‌هایی نظیر زمین، جنگل‌ها، آب و منابع زیرزمینی منجر شود. رشد موهوم علاوه بر تشدید فقر و آسیب‌پذیری، مخاطره‌های اقلیمی را افزایش داده و به‌طور فزاینده‌ای اهداف رشد اقتصادی و پایداری را در مواجهه باهم قرار می‌دهد. رشد موهوم رقابت بر سر منابع طبیعی کمیاب را در جهان در حال توسعه تشدید کرده است. بسیاری از کشورهای کم‌درآمد امروزه در خط مقدم بحران جهانی اقلیم قرار دارند و با مهاجرت گسترده از مناطقی مواجه‌اند که دیگر برای سکونت مناسب نیستند و این مسئله احتمال درگیری بین جوامع همسایه را بیشتر می‌کند.

فوفک توجه می‌دهد که ترکیب «رشد شوم» و «رشد موهوم» مهم‌ترین محدودیت در دستیابی به همگرایی درآمد جهانی و توسعه پایدار است. تلاش بی‌وقفه برای رشد، عامل اصلی کاهش سریع سرمایه‌های طبیعی و ریشه‌کنی مداوم جنگل‌های بارانی استوایی با نرخ سالانه حدود ۱۰ میلیون هکتار است. از آنجایی که کاهش سریع این جنگل‌ها توانایی جذب دی‌اکسید کربن منتشر شده از صنایع آلاینده در اقتصادهای پیشرفته‌تر را کاهش می‌دهد، دنبال کردن رشد بر اساس الگوی غالب، اثرات مخرب تغییر اقلیم را تشدید کرده است. اجرای راه‌حل‌های طبیعت‌محور نه تنها اقدام درستی برای سیاره است، بلکه به لحاظ اقتصادی نیز هوشمندانه است. بر اساس برآورد مجمع جهانی اقتصاد، سیاست‌های حساس به طبیعت می‌تواند ۱۰ تریلیون دلار ارزش تجاری جدید و ۳۹۵ میلیون شغل تا سال ۲۰۳۰ ایجاد کند.

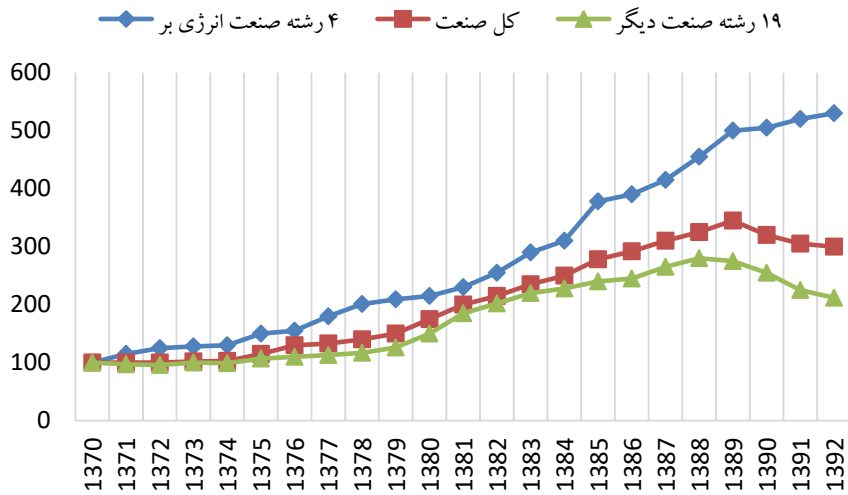
همچنین جوزف استیگلیتز، اقتصاددان اهل آمریکا و برنده جایزه نوبل اقتصاد در سال ۲۰۰۱ در مقاله‌ای که در تاریخ اول می ۲۰۲۴ در پایگاه تحلیلی «پروجکت سندیکیت» منتشر کرده، با نقد رویکرد نئولیبرالی، درباره وخامت شاخص‌های اقتصادی و تشدید

بحران محیط زیست و تغییر اقلیم هشدار داده است: «نئولیبرالیسم به آنچه وعده داده بود عمل نکرد.

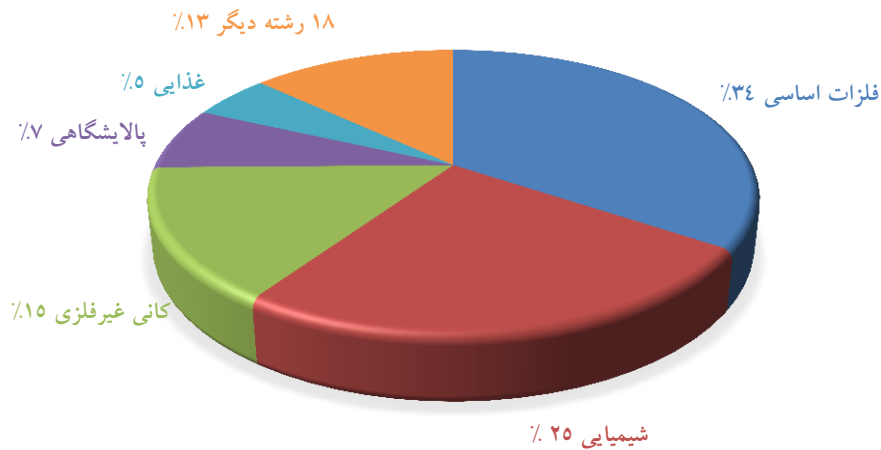
به نظر می رسد که طرفداران نئولیبرالیسم هرگز نمی دانستند که گسترش آزادی شرکت ها آزادی را در بقیه جامعه محدود می کند. آزادی آلودگی به معنای بدتر شدن سلامتی (یا حتی مرگ، برای مبتلایان به آسم)، آب و هوای ناسازگارتر و زمین های غیرقابل سکونت است. البته همیشه موازنه ای وجود دارد؛ اما هر جامعه منطقی به این نتیجه می رسد که حق زندگی مهم تر از حق کاذب آلودگی است.» مصادیقی از این نوع گسترش آزادانه شرکت ها و پیامدهای سوء محیط زیستی آن را می توان در خصوص صنایع فولاد در استان آذربایجان شرقی پی گرفت.

در حالی که مدیرعامل شرکت فولاد ماهان تبریز از تولید ۳۰ درصد فولاد کشور در آذربایجان شرقی خبر داد؛ در مراسم تودیع و معارفه مدیران صمت آذربایجان شرقی در تاریخ ۲۲ تیر ۱۴۰۲ سرپرست اداره کل صمت آذربایجان شرقی گفت: «در آذربایجان شرقی ۴۰ واحد فولاد وجود دارد که در حال حاضر با ظرفیت پایین فعالیت می کنند، ولی در این زمینه خوشبختانه با توجه به طرح های در دست اجرا قبل از سال ۱۴۰۴ میزان تعیین شده محقق خواهد شد». وجه مشخصه این صنعت به شدت آب بر و مخرب زیست محیطی در اقتصاد ایران، غالباً خام فروشی هم بوده است و توسعه آن با منطق کنونی و بدون توجه به آمایش صنعت (انتقال صنایع آب بر به مناطق ساحلی دریا) جای سؤال است. وضعیت توسعه صنایع آب بر در اقتصاد ایران که بدون ملاحظات مربوط آمایش صنایع صورت گرفته است را در قالب نمودارهای زیر می توان مشاهده کرد.

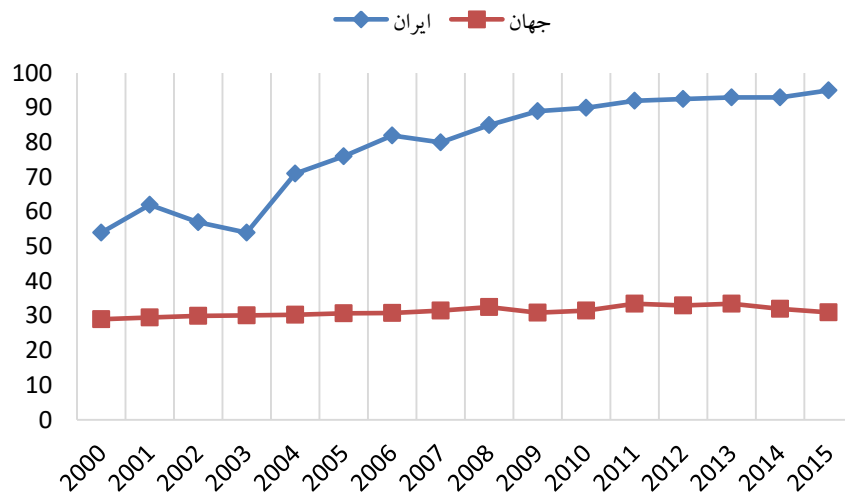
(۱۳۷۰=۱۰۰)

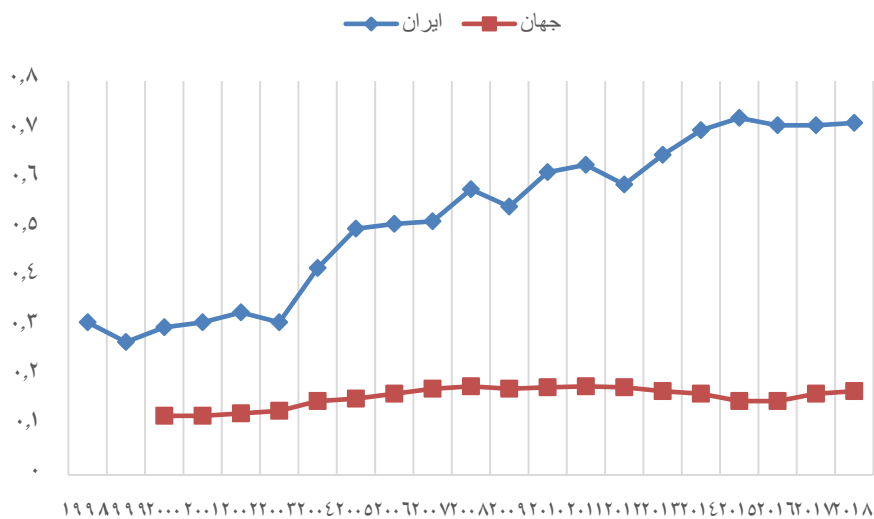
نمودار ۱. روند شاخص رشد اقتصادی کل صنعت و صنایع انرژی بر شامل فلزات اساسی، کانی غیرفلزی، شیمیایی و پالایشگاهی (منبع: مرکز آمار ایران، حساب‌های ملی ایران، ۱۳۹۱)

نمودار ۲. سهم رشته‌های صنعتی انرژی بر از کل ارزش انرژی مصرفی کارگاه‌های صنعتی در سال ۱۳۹۲ (درصد) (منبع: مرکز آمار ایران، کارگاه‌های صنعتی ۱۰ نفر کارکن و بیشتر، ۱۳۹۲)

نمودار ۳. روند سهم صادرات مواد اولیه صنعتی از کل صادرات صنعتی ایران و جهان طی سال‌های ۲۰۰۰ تا ۲۰۱۵ (درصد) (منبع: سازمان تجارت جهانی)

نمودار ۴. سهم صادرات فولاد و محصولات شیمیایی از کل صادرات صنعتی ایران و جهان طی سال‌های ۲۰۰۰ تا ۲۰۱۸ (منبع: سازمان تجارت جهانی)

وقتی صنایع به شدت آب‌بری مثال فولاد و پتروشیمی و سیمان و ... بدون آمایش صنعت در مناطقی احداث می‌شوند که دچار محدودیت منابع آبی است، پیامدهای سوء محیط‌زیستی آن اجتناب‌ناپذیر می‌شود و متعاقباً به مسائل اجتماعی و سیاسی منجر می‌شود.^۱

وضعیت کنونی مصرف آب تجدیدپذیر در ایران و استان آذربایجان شرقی از لحاظ ظرفیت تحمل محیط‌زیستی، در شرایط بحرانی است. گفتنی است که درصد مصرف آب تجدیدپذیر در آمریکا ۲۱ درصد، در اسپانیا ۲۵ درصد، در هند ۳۳ درصد، در چین ۲۹ درصد و در مصر ۴۵ درصد است. بنا به گزارش ایرنا، رقم مشابه برای ایران ۸۸ درصد است.

منابع آبی استان آذربایجان شرقی ظرفیت آبی به حجم ۳۰۱۹ میلیون مترمکعب ایجاد نموده است که ۱۷۸۴ میلیون مترمکعب (۵۳/۱۷ درصد) آن مربوط به آب‌های سطحی و ۱۲۳۵ میلیون مترمکعب (۴۶/۸۳ درصد) آن مربوط به آب‌های زیرزمینی است. در مجموع از ۲۵۲۹/۵ میلیون مترمکعب آب برداشت شده سال ۱۴۰۲ که ۸۳/۷۹ درصد از ظرفیت آبی استان است، ۱۳۴۴/۹۵ میلیون مترمکعب (۷۵ درصد از ظرفیت موجود) از آب‌های سطحی و ۱۱۸۴/۵۵ میلیون مترمکعب (۹۶ درصد از ظرفیت موجود) آن از آب‌های زیرزمینی تأمین شده است.

جدول ۱. حجم ظرفیت آبی و مصارف آب استان ۱۴۰۲- واحد میلیون مترمکعب

کل	زیرزمینی	سطحی	پتانسیل آبی
۳۰۱۹	۱۲۳۵	۱۷۸۴	
۲۵۲۹,۵	۱۱۸۴,۵۵	۱۳۴۴,۹۵	مصارف آب
۸۳,۷۹	۹۵,۹۱	۷۵,۳۹	درصد بهره برداری

مأخذ: شرکت آب منطقه‌ای استان آذربایجان شرقی

مورد دیگری که باید برجسته شود این است که در چارچوب اندیشه نئولیبرالیسم اقتصادی (استیگلیتز، ۲۰۰۱) و بنیادگرایی بازار (کلاین، ۱۳۹۶: ۱۴۳-۱۰۳) پیش گفته که خود یکی

۱ وزیر کشاورزی در نشست خبری و نیز در رسانه ملی به صراحت اعلام کرد که نسبت دادن ۹۰ درصدی مصرف آب در بخش کشاورزی دروغ است و این سهم در حدود ۷۰ درصد است.

از بسترهای بحران محیط زیست بوده است، کسانی در دولت و مجلس راه حل معضل کم آبی را تشکیل بازار آب معرفی کرده اند. با این که تصحیح قیمت آب ضروری است ولی این کار با توجه به ویژگی های آب نیازمند بررسی های کارشناسی است. باید به پیامدهای اجتماعی و زیست محیطی این قضیه که آب مانند یک کالا برای خرید و فروش وارد بازار شود توجه کافی شود. انتقال آب به کسانی که پول بیشتری برای آن می پردازند، ممکن است از نظر اخلاقی پذیرفتنی نباشد، اگر این انتقال به این معنا باشد که افرادی از دسترسی به میزان آب مورد نیاز برای زنده ماندن محروم شوند.

بنیادگرایان بازار باید توجه داشته باشند که برخلاف بسیاری از کالاها، استفاده از آب تأثیرات وسیعی خواهد داشت که در هزینه های استفاده کننده منعکس نمی شود. برای مثال اگر یک استفاده کننده میزان زیادی از آب را از طبیعت برداشت کند او احتمالاً تنها مجبور به پرداخت هزینه های انتقال آب شود. ولی ممکن است این کار هزینه هایی برای سایرین داشته باشد که مجبور به پرداختی از بابت آن نیست؛ مثلاً اگر آب کمتری برای احیا و بازآفرینی تنوع زیستی در دسترس باشد. در ادبیات اقتصادی، این اثرات تحت عنوان اثرات خارجی منفی توصیف می شود که در قیمت بازار منعکس نمی شود لذا استفاده کنندگان از آب در تصمیم گیری برای این که منابع را چگونه برداشت کنند، این هزینه ها را لحاظ نمی کنند و این امر منجر به شکاف بین هزینه های اجتماعی و خصوصی استفاده از آب می شود (مؤمنی و موسوی، ۱۳۹۶).

در چارچوب نگاه بازاری به منبع آب، بسیاری از فعالیت های اقتصادی استان آذربایجان شرقی در حوزه کشاورزی سنتی- معیشتی و به ویژه در حوزه صنایع آب بر و مخرب محیط زیست همچون فولادی ها، پتروشیمی ها، سیمانی ها و مصالح ساختمانی، همراه با سرریزهای منفی، هزینه های اجتماعی و زیست محیطی منبع آب استفاده شده را چندان لحاظ نمی کنند و لذا استفاده ناکارا و بیش از حد از آن منبع دارند.

مورد دیگر این که بخش عمده تأمین آب کشور از طریق منابع زیرزمینی است. وارد کردن فناوری حفر چاه های عمیق و نیمه عمیق برای استخراج آب از منابع زیرزمینی

برای کاربست آن در کشاورزی و صنعت و معدن، به‌جای فناوری باروری ابرها در استان، بحران آبی را تشدید کرده است. این در حالی است که تولید آب با استفاده از فناوری بارورسازی ابرها، کم‌هزینه‌ترین روش تأمین آب است؛ و در این روش هیچ تخریب محیط‌زیستی وجود ندارد؛ آب از هیچ نقطه به نقطه دیگر انتقال نمی‌یابد؛ آبی بسیار باکیفیت و از همه مهم‌تر، آبی که وجود ندارد تولید می‌شود. هزینه استحصال هر یک هزار مترمکعب آب از طریق شیرین کردن آب‌های شور ۲ هزار دلار، انتقال بین حوزه‌ای ۴۰۰ دلار، تغذیه مصنوعی سفره‌های آب‌های زیرزمینی ۲۳۰ دلار، تصفیه فاضلاب‌ها ۲۳۰ دلار و بارورسازی ابرها فقط ۱۵ دلار است (همان).

همچنین تبخیر آب در ایران در حدود ۳ برابر میانگین جهانی است. با این وجود تاکنون تقریباً تمام اعتبارات هزینه‌شده در فصل منابع آب، در بخش آب‌های سطحی هزینه شده است (مظاهری و جهرمی، ۱۳۹۴: ۲) بخش بسیار ناچیزی از منابع دولتی صرف تعادل بخشی آب‌های زیرزمینی شده و بقیه صرف آب‌های سطحی و سدسازی شده است. این امر تنها با منطق نظم اجتماعی دسترسی محدود قابل توضیح است. قبل از انقلاب ما ۱۹ سد داشتیم این رقم امروز به ۶۴۷ سد در حال بهره‌برداری رسیده یعنی جمعیت ما تنها ۲ برابر شده اما سدها ۳۰ برابر شده است. با محاسبه سدهای در حال ساخت این عدد به هزار و ۳۳۰ هم می‌رسد. تنها توجه تخصیص منابع به این نحو، وجود رانت‌های عظیم در حوزه آب‌های سطحی و پروژه‌های سدسازی است که منافع فرادستان و پیمانکاران این حوزه را تأمین می‌کند. اگر منابعی به بخش‌های آب‌های زیرزمینی تخصیص نیافته، دلیلش شرکت‌های گردن‌کلفت مشاوره است که نمی‌توانستند در آنجا طرح‌های میلیاردی بگیرند؛ بنابراین، یک مافیای بسیار پیچیده حول محور آب در ایران تشکیل شده که منجر به ارائه راه‌حلی می‌شود که به هیچ وجه توجه علمی ندارند (مؤمنی و موسوی، ۱۳۹۶).

حوضه آبریز دریاچه ارومیه با مساحت ۵۱/۸۰۱ کیلومتر مربع شامل ۳ استان آذربایجان غربی، شرقی و کردستان است. منابع آب ورودی به دریاچه ارومیه از طریق بارش مستقیم و رودخانه‌های حوزه آبخیز شامل: آجی‌چای، زولاچای، نازلوچای، روضه‌چای، شهرچای،

باراندوزچای، زرینه رود، سیمینه رود، مهابادچای و گل دارچای تأمین می شدند. به خاطر قطع ورودی آب به دریاچه ارومیه، اکنون این دریاچه در بدترین شرایط تاریخ خود قرار گرفته و تنها یک قدم با «مرگ» فاصله دارد.

بنا به گزارش اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی استان آذربایجان شرقی (۱۴۰۳)، ساخت سدهای متعدد در حوضه آبریز دریاچه ارومیه و بسته شدن مسیر رودخانه های ورودی به این دریاچه، نقش قطع رگ های حیاتی این دریاچه را داشته است. امروز ۲۳ سد فعال در حوضه آبریز دریاچه ارومیه، در حال رقم زدن «مرگ دریاچه ارومیه» هستند. در حوضه آبریز دریاچه ارومیه، سدهایی وجود دارند که به منظور تأمین آب برای مصارف صنعتی استفاده می شوند. تعدادی از این سدها عبارت اند از: سد ارومیه (شهرچای)، سد مهاباد، سد حسنلو، سد زولاچای، سد شهید کاظمی (بوکان) و سد علویان (مراغه). این سدها آب مورد نیاز صنایع مختلفی از جمله صنایع غذایی، نساجی، پتروشیمی و فولاد را در این منطقه تأمین می کنند. گزارش یادشده تأکید دارد که یکی از چالش های اساسی صنایع استان، استفاده از تجهیزات و ماشین آلات فرسوده، با بهره وری و کارایی اندک است.

عوامل مختلف طبیعی و انسانی در رقم خوردن شرایط کنونی دریاچه ارومیه تأثیر داشته اند که بر اساس مطالعات دانشگاه تبریز در سال ۲۰۲۰، عامل انسانی (آنتروپوژنیک) نقش اصلی و تعیین کننده را در رقم خوردن شرایط فعلی دریاچه ارومیه داشته است. در این مطالعات، نقش عوامل اقلیمی بین ۱۶ تا ۳۵ درصد و نقش عامل انسانی بین ۶۵ تا ۸۴ درصد ذکر شده است. عوامل انسانی که در رقم خوردن وضعیت اسفناک امروز دریاچه ارومیه نقش داشته اند به ترتیب شامل سدسازی های متعدد در حوضه آبریز این دریاچه، ساخت بزرگراه شهید کلانتری، توسعه ۲۷۰ هزار هکتاری اراضی کشاورزی است که البته تعدادی از این سدسازی ها نیز به منظور توسعه کشاورزی انجام شده و از ۲۳ سد فعال در این حوضه آبریز، ۱۵ سد با کاربرد کشاورزی دیده شده است. اوضاع زمانی خطرناک تر می شود که بدانیم، ۵۱ سد جدید نیز در حوضه آبریز ارومیه در حال تکمیل یا مطالعه هستند که البته بر اساس مصوبات ستاد احیا از هر گونه عملیات عمرانی در خصوص این سدها فعلاً جلوگیری

شده است. این در حالی است که حمید چیت‌چیان، وزیر نیروی سابق در سال ۱۳۹۳ در یک برنامه تلویزیونی اعلام کرد که در سدسازی افراط کرده‌اند. ایشان اضافه کردند که مجموع سدهایی که تا به حال احداث شده‌اند به علاوه سدهای در حال بهره‌برداری می‌توانند حداکثر تا ۷۶ میلیارد مترمکعب آب را تنظیم کنند درحالی که مجموع آب‌های موجود برای تنظیم در کشور ۴۶ میلیارد مترمکعب است.

به دلیل ساخت این سدها، حجم آبی که پیش از ساخت آن‌ها به دریاچه ارومیه وارد می‌شده است، اکنون برای مصارف صنعتی، معدنی و زمین‌های کشاورزی تخصیص داده می‌شود یا در پشت مخزن سدها ذخیره می‌شود و معمولاً در هر سال مقدار بسیار اندکی از آب برخی از این سدها، سهم دریاچه ارومیه می‌شود که همین مقدار اندک نیز تبخیر می‌شود.

تا زمانی که دیدگاه کلان کشور بر سدسازی بوده و برخلاف قوانین کشور که حبابه محیط زیست را بعد از شرب می‌داند، حبابه دریاچه‌ها و تالاب‌ها به کشاورزی و صنعت تعلق پیدا کند، دریاچه ارومیه نمی‌تواند احیا شود.

مورد دیگر این که به گزارش خبرنگار مهر (۱۴۰۳) و به نقل از مدیرعامل شرکت آب منطقه‌ای آذربایجان غربی، در حوضه آبریز دریاچه ارومیه ۸۹ هزار و ۴۳۳ حلقه چاه وجود دارد که از این تعداد، ۷۵ هزار حلقه چاه غیرمجاز و بدون پروانه است. این گزارش از شناسایی ۶۱ هزار حلقه چاه غیرمجاز در آذربایجان غربی خبر داد و گفت: ۶۱ هزار حلقه چاه غیرمجاز در استان آذربایجان غربی وجود دارد که ۸ هزار حلقه چاه غیرمجاز در استان مسدود و پر شده است.

در ارتباط با چاه‌های حوزه دریاچه ارومیه، آمارهای سال ۱۳۸۸ نشان می‌دهد که از میان ۶۳۱۱۱ حلقه چاه فعال کشاورزی حوزه دریاچه ارومیه، وضعیت پروانه بهره‌برداری ۴۱۵۹۵ حلقه (حدود ۶۶ درصد از چاه‌های فعال کشاورزی) فاقد پروانه و یا پروانه بهره‌برداری آن‌ها نامشخص است و مجموع حجم آب تخلیه‌شده از آن‌ها برابر با ۶۴۷ میلیون مترمکعب است؛ یعنی در سال ۱۳۸۸ تنها ۳۴ درصد از چاه‌ها دارای پروانه

بهره‌برداری و مجاز بودند (کاظمی و ذبیحی افروزی، ۱۳۹۶). این که در فاصله ۱۵ سال از ۱۳۸۸ تا ۱۴۰۳ و علی‌رغم بحران زیست‌محیطی حوزه دریاچه ارومیه، تعداد چاه‌های غیرمجاز رسماً اعلام شده ۳۴ هزار حلقه اضافه شود و مسئولان مربوطه تنها اقدام به مسدود کردن سهم نازلی از چاه‌های غیرمجاز اعلام شده بکنند، به‌روشنی نشان از نبود اراده سیاسی در امر حل مسئله دارد.

یافته‌های تحقیق

راه‌حل‌هایی که برای مواجهه با مسئله آب پیشنهاد می‌شود، بعضاً تأمین‌کننده منافع عده‌ای در این میان است. غفلت از مسئله آمایش صنعت و استقرار اشتباه صنایع آب‌بری مثل فولاد و پتروشیمی در مناطقی که با قید و محدودیت منبع آب روبه‌رو هستند، می‌تواند از منظر اقتصاد سیاسی بررسی شود. تأکید بر بحرانی شدن مسئله آب و خشکی دریاچه ارومیه حداقل ۲۰ سال پیشینه دارد. اینکه چرا نه تنها اقدام عملی در این خصوص صورت نگرفته، بلکه حتی اقدام به توسعه نامتوازن و غیرتوسعه‌ای صنایع آب‌بر و کشاورزی را شاهد هستیم باید از ادبیات اقتصاد سیاسی و نهادی بهره برد.

مسئله آب به یک مسئله اجتماعی با ابعاد و زوایای سیاسی و زیست‌محیطی تبدیل نشده است. در نتیجه اقداماتی که در این عرصه صورت می‌گیرد از نوع حل مسئله نیست و عموماً فن‌سالارانه است. برای پاسخ به این پرسش که چرا اقدامات مطرح شده برای مسئله آب از جنس تصمیمات گذشته و نوعاً فن‌سالارانه است یکی به مقاومت از سوی سودبرندگان وضع موجود برمی‌گردد که در قالب ستیزی پنهان ارائه می‌شود و دیگری به ناآگاهی مدیران ارشد حوزه منابع آب که در تصمیمات خطا و شتاب‌زده نمود می‌یابد. همان‌طور که در بخش ادبیات موضوع به صورت مبسوط بحث شد، عامل دیگر در این خصوص، قفل‌هنجارها و باورهای اجتماعی است که منتفعان از منبع آب رانتی ترویج داده‌اند تا در چارچوب آن باورها، افراد را به سمت مارپیچ سکوت، دوراندیشی، خروج و انفعال پیش برند.

در همین راستا، با توجه به اختلاف آمار و ارقام مربوط به آب‌بری بخش کشاورزی و

تلاش برخی از گروه‌ها برای کم‌اظهاری در آب‌بری صنایع و معادن خام‌فروش، غیرمولد و مخرب زیست‌محیطی، می‌توان مشاهده کرد که گروه‌های کج‌کارکرد رانتی اراده دارند بخش کشاورزی و جامعه روستایی را بیش‌ازحد مقصر جلوه داده و با نسبت‌دادن سهم مصرفی بیش از واقع از منابع آب به آن بخش، آن را از صحنه تولیدات اقتصادی کنار بگذارند. البته این به معنی تظهير بخش کشاورزی و جامعه روستایی و غفلت از بایستگی استفاده از فنون و روش‌های صرفه‌جوکننده از منبع آب محدود استان در بخش کشاورزی نیست، دولت و فعالان بخش کشاورزی باید در این خصوص اقدامات عاجل انجام دهند. متأسفانه ما به‌جای استفاده کارا از فنون صرفه‌جوکننده آب، غالباً فناوری استخراج آب منابع زیرزمینی را از خارج وارد کردیم آن‌هم بدون نهادهای مقیدکننده و کنترلی.

همان‌طور که مؤمنی و قاصدی (۱۳۹۶) توجه داده‌اند، «ورود فناوری‌های نوین باعث شد که نهادهای مدیریت منابع آب سابق کارکرد خود را ازدست‌داده و ما نیز بدون جایگزین کردن نهادی متناسب با فناوری‌های وارداتی، اقدام به بسط و گسترش این شیوه‌های نوین دسترسی به آب کردیم» و بدون درنظرگرفتن پیامدها و آثار مخرب آن‌ها بر محیط‌زیست، فرهنگ دسترسی و مصرف آب در میان مردم، کشاورزان، صنایع و معادن را تغییر دادیم. در این میان عدم تناسب میان راه‌حل‌ها و تصمیمات دولت با آنچه در رابطه با کم‌آبی بیان می‌کنند باعث شده اعتماد مردم به دولت خدشه‌دار شود و تلاشی بایسته در جهت حفظ منابع آب و استفاده بهینه از سوی مردم صورت نگیرد؛ به عبارتی، شکاف بین انتظارات از دولت و عملکرد آن سازمان، به مسئله سواری مجانی و اتلاف منابع آب در جامعه دامن زده است. در ادامه یافته‌های بالا، موارد دیگری نیز در پی می‌آید.

الف. سیاسی کردن فعالیت‌های زیست‌محیطی

دو نوع سیاسی‌شدن محیط‌زیست را می‌توان متصور شد؛ یکی این که طرح مباحث حوزه محیط‌زیست را موضعی برای براندازی نظام تصور کرد و آن را تا حد زیادی خط قرمز حکومت معرفی کرد؛ دیگری به این معنی که حل مسائل زیست‌محیطی نیازمند ورود نهادهای مدنی، سیاسی و دولت مقتدر و توسعه‌گرا است. متأسفانه طرح مباحث

محیط‌زیستی در ایران و به‌ویژه در استان‌های حوزه دریاچه ارومیه، امری سیاسی از نوع اول بوده است. به این نحو که منتفعان تخریب طبیعت آذربایجان، منتقدان وضعیت نابسامان محیط‌زیست آن منطقه را به پان‌ترکیسم و قصدمند برای تجزیه ایران متهم می‌کنند تا از این طریق با بالابردن هزینه طرح مسائل زیست‌محیطی، جامعه را به سکوت و انفعال و انزوا وادار کنند. این مسئله، در کوتاه‌مدت، نه تنها بستری برای دوراندیشی، سکوت و خروج مردمان بومی به‌جای اعتراض به نابسامانی محیط‌زیست می‌شود، بلکه با شکل‌دهی به باورهای افراد، کنترل و فشار اجتماعی بر فعالان زیست‌محیطی تحمیل می‌کند. باور اجتماعی بسط یافته به شکل براندازانه بودن موضع‌گیری‌های زیست‌محیطی، وقتی عمیق ریشه دواند، شروع به تنظیم بسیاری از جنبه‌های زندگی افراد به شکل بی‌تفاوت بودن به آنچه در اطراف می‌گذرد و پذیرش زیستن در چنبره دروغ می‌کند. به این ترتیب، خواهی نخواهی این باورها به تدریج به هزینه جامعه بومی، به نفع گروه‌های رانتی مخرب زیست‌محیطی عمل می‌کنند که نفوذشان اندکی بیشتر است.

البته از آنجا که چنین تحریف ترجیحی، با پنهان کردن اراده درونی افراد، امکان اصلاح و تغییر وضع موجود را کم برآورد می‌کند، در شرایطی که مواضع اعتراضی به شرایط بحرانی محیط‌زیست بروز کند، حکومت را سردرگم می‌کند؛ بنابراین، منافع میان‌مدت و بلندمدت دولتی توسعه‌گرا، در تمهید شرایط اجتماعی شفاف است که در وضعیت بغرنج، کنترل امور را از دست ندهد. این یک قاعده بازی برد-برد است.

ب. ستاد احیای دریاچه ارومیه به مثابه لویاتان کاغذی

با توجه به پیامدهای عینی حاصل از تشکیل ستاد احیای دریاچه ارومیه که در اساس دستاورد خاص مؤثر از زمان تشکیل آن نداشته است و صرفاً «شکل» یک مجموعه را با خود داشته تا «کارکرد» و دستاورد خاص را؛ می‌توان آن مجموعه و مافوق آن در وزارتخانه‌های مرتبط را همچون لویاتان کاغذی دید که تحت نظارت جامعه نیست - جامعه‌ای که پیوسته ضعیف، بی‌سازمان و متفرق نگه داشته می‌شود. چنین مجموعه‌ای برای شهروندان منطقه حفاظت‌ناچیزی در مقابل بحران‌های زیست‌محیطی فراهم آورده است و

سعی در آزاد کردن شهروندان از قفس هنجارها و باورهای منفعل‌کننده و بی‌تفاوت به ملاحظات زیست‌محیطی ندارد. ستاد احیای دریاچه ارومیه، فاقد ظرفیت انجام کاری چندان بوده است مگر سرگرم کردن مردم و منفعل داشتن آن‌ها؛ اما این نحوه برخورد با امری چنین سرنوشت‌ساز، برای بهروزی اقتصادی منطقه ویران‌کننده است، درحالی که بستن سدها و منحرف کردن مسیر رودخانه‌های حوزه دریاچه برای آن هدف (توسعه فعالیت اقتصادی) توجیه شده است. به اذعان برخی از کارشناسان محیط‌زیست، تحت تداوم وضع موجود فعالیت‌های اقتصادی مخرب محیط‌زیست و پیامدهای سوء آن به صورت خشکی دریاچه ارومیه، به خاطر شکل‌گیری طوفان‌های نمکی تا ۱۰ سال آینده، سهم بزرگی از ساکنان آذربایجان باید منطقه را برای یافتن سکونت‌گاه جدید ترک کنند و هزینه تحمیل شده از این محل برای جامعه چیزی حدود ۵۰۰ میلیارد دلار خواهد بود. تحت این شرایط انتظار رونق اقتصادی با بستن سدها و گسترش صنایع، معادن و فعالیت‌های کشاورزی سنتی-معیشتی آب‌بر^۱، توهمی بیش نخواهد بود. از این نظر، لازم می‌نماید که از غارت و رانت‌جویی از منابع آب استان آذربایجان شرقی ممانعت شود و اقتصاد ناپایدار و ناکارآمد ساماندهی شود.

ج. معیار سنجش اشتباه در خصوص بهره‌وری بخش کشاورزی

درحالی‌که در جامعه ما منبع محدود‌کننده، منبع آب است و اساساً باید در تعریف «بهره‌وری» و ملاحظات کنترلی آن، ستانده را بر مبنای استفاده از منبع آب سنجش کنیم؛ متأسفانه در قالب نظام آموزش تقلیدی و ترجمه‌ای، بهره‌وری را در قالب قید زمین تعریف کرده‌ایم (میزان برداشت به هکتار). این معیار سنجش مختص جغرافیایی است که منابع آبی

۱ به‌طور میانگین سالانه ۴۵۰ هزار تن چغندر از آذربایجان به استان‌های خراسان و اصفهان منتقل می‌کردیم که اگر برای هر هکتار ۵۰ تن برداشت کنیم نیاز به ۹۰۰۰ هکتار زمین است با مصرف ۱۲۶ میلیون مترمکعب آب دریاچه برای تولید آن مقدار چغندر. حتی اگر پول آب و چغندر را صفر فرض کنیم، از ۴۵۰ هزار تن چغندر در بهترین حالت به مقدار ۶۰ هزار تن شکر خام تولید می‌کنیم. ۶۰ هزار تن شکر با قیمت ۴۰۰ هزار دلار سرجمع ۲۴ میلیون دلار می‌شود. ۴۵۰ هزار تن ضرب در ۱۵۰۰ کیلومتر طی مسافت، می‌شود ۶۰۰ میلیارد کیلومتر... هزینه حمل از مبدأ به مقصد در خوش‌بینانه‌ترین حالت ۶۰ میلیون دلار می‌شود. ما ۶۰ میلیون دلار هزینه حمل متحمل می‌شویم و شکری به قیمت ۲۴ میلیون دلار تولید می‌کنیم؟! چه کسی این کار را می‌کند؟! (عیسی کلانتری، ۱۴۰۴- مناظره فضای مجازی).

آن به وفور یافت می شود و قید محدود کننده آن زمین است. وقتی در جغرافیای ایران و استان آذربایجان شرقی، ما با وفور زمین و محدودیت شدید منبع آب روبه رو هستیم، تقلید ترجمه ای از معیار سنجش بهره وری در کشاورزی، ابزاری برای حساسیت زدایی از آب بری تولید کشاورزی و صنعتی و لذا غفلت از سیاست های بایسته بوده است.

د. لزوم بازنشسته کردن اندیشه بنیادگرایی بازار و منفعت طلبی فردی

ما همه حیوانات اجتماعی هستیم، حساس نسبت به آنچه دیگران در موردمان می اندیشند. آنچه «پذیرفتنی» می شماریم توسط جامعه ما شکل گرفته است. شاید کسی بگوید در هر یک از موارد، هنجارهایی که عمل فرد را محدود می کنند به اندازه یک جریمه دولتی قید آور است، بلکه در بعضی موارد حتی قید آورتر. در این معنا می توان هنجارها را جبارانه دانست.

هنجارها و باورها می توانند همچون شمشیر دولبه عمل کنند. همان طور که در بخش ادبیات موضوع بسط داده شد، باورها می توانند به عنوان فشاری اجتماعی برای دعوت به سکوت، تحریف ترجیح و ترغیب به زیستن در چنبره دروغ به کار آیند یا برعکس، به مثابه نیرویی برای دگراندیشی و رعایت مصالح دیگران عمل کنند. این که کدام جنبه از هنجارها و باورها در جامعه غالب می شود، بستگی به ماهیت نظم اجتماعی دارد.

باید دقت کنیم که چه طور باورها و سردرگمی ها و خطرات مرتبط با اجبار اجتماعی را شکل می دهیم. طرح برخی از پرسش ها در مورد بنیادگرایی بازار بی لجام نتولیرالی و این که نه تنها افراد را به نحوی شکل می دهد که پادنهاده [آنتی تز] یک جامعه خوب هستند، بلکه عملاً زیر آب خود عملکرد بازار را می زند، شایسته توجه است.

جوزف استیگلیتز، نوبلی است اقتصاد، توجه داده است که اقتصاددانان دانشجویان خود را به همان گونه ای شکل می دهند که در الگوهایشان مفروض می گیرند - نه آن گونه که اکثر مردم در زندگی واقعی هستند. ولی اگر اقتصاددانان به توفیق کامل دست می یافتند مثلاً تمامی مدارس را متقاعد می ساختند که هر ساله باید دوره ای اجباری در زمینه علم اقتصاد ارائه کنند که فرض را بر خودخواه بودن اشخاص می گذارد، تقریباً به یقین سر از

جامعه‌ای بسیار خودخواه‌تر درمی‌آوردیم.

فشار هم‌قطاران و هنجارهای اجتماعی نقشی مهم در شکل‌دهی به رفتارها دارند. اشخاص اگر متفاوت از آنچه هنجارها اقتضا دارند عمل کنند چه‌بسا از گروه‌هایی که بدان‌ها تعلق دارند طرد و حذف شوند که امری دردناک است.^۱

در بعضی موارد جامعه منافع روشن و بزرگی را که از طریق شکل‌دهی اجتماعی به باورها و ترجیحات به دست می‌آید درک می‌کند. گاهی هنجارها می‌توانند در رسیدگی به یک پیامد خارجی به یاری بیایند. رفتار دگرخواهانه، چه نتیجه هویت خودمان باشد یا فشار هم‌قطاران و هنجارهای اجتماعی، می‌تواند به رعایت محیط‌زیست و برداشت مقتصدانه از منابع آبی بینجامد. تا میزانی که این هنجارها موفق به درونی‌سازی یک پیامد خارجی و موجب شوند ما نحوه اثرگذاری رفتار خود بر دیگران را مدنظر بگیریم نیازی به مداخلات عمومی برای رسیدگی به پیامدهای خارجی نیست، مداخلاتی که چه‌بسا جبارانه تلقی شوند.

توجه فرد به تأثیر اقداماتش بر دیگران – چه به‌خاطر فشار هم‌قطاران برای درست رفتار کردن باشد و چه در نتیجه شفقت – می‌تواند به‌عنوان بخشی از انسجام و همبستگی اجتماعی به حساب آید. این رفتارهای جامعه‌پسند ما را تعریف می‌کند. به میزانی که انسجام اجتماعی وجود دارد الزام به عمل در جهت خیر جامعه اجبار تلقی نمی‌شود. انسجام اجتماعی حمایت از کالاهای عمومی را تقویت و همکاری را تسهیل می‌کند.

در رشته حقوق و اقتصاد بحث در باب مزایای نسبی قوانین و مقررات در مقابل هنجارها و دیگر اشکال ترویج رفتار اجتماعی (دگرخواهانه) جریان دارد. میل‌تون فریدمن^۲ نشان می‌دهد که وقتی در این نگاه زیاده‌روی می‌شود چه روی خواهد داد. از نظر فریدمن تا زمانی که دولت در مورد نحوه رفتار با کارگران یا آلوده‌سازی محیط‌زیست دست به تنظیم‌گری نزده است، یک بنگاه جا دارد از تمامی آزادی اعطاشده از سوی حکومت

۱ هنجارها می‌توانند به ایجاد یک جامعه خوش‌کارکرد یاری برسانند. جامعه‌ای که در آن شمار بیشتری از افراد احساس آزادی بیشتر داشته باشند. ولی باید توجه داشت که هنجارها و فشار هم‌قطاران ناشی از آن‌ها می‌توانند خفقان‌آور و محدودکننده هم باشند؛ و در بعضی موارد به پادنهادهای یک جامعه خوب تبدیل شود.

2 Milton Friedman

جهت بیشینه ساختن سود استفاده کند. بنگاه هیچ گونه الزام اخلاقی برای خوب رفتار کردن با کارکنان یا اهمیت قائل شدن برای محیط زیست ندارد. فریدمن اخلاقیات را پشت و رو می‌کرد و می‌گفت برای مدیر بنگاه انجام هر کاری جز پیگیری منفعت خطاست. به قول او، «کسب و کار یک و فقط یک مسئولیت اجتماعی دارد - استفاده از منابعش و درگیر شدن در فعالیت‌هایی که سودش را بالا ببرد». در بعضی پس زمینه‌ها ممکن است ایجاد همکاری از طریق هنجارها آسان‌تر از مقررات یا انگیزه‌های بازاری باشد. دغدغه مرتبط آن است که قواعد و مقررات، اخلاقیات و دیگر صور رفتار اجتماع‌پسند را از میدان به درمی‌کند. ما اگر به خاطر اهمیتی که برای دیگران قائل هستیم برداشت از ذخایر و منابع آبی را کم کنیم احساس بهتری در مورد خودمان خواهیم داشت تا وقتی که می‌دانیم جریمه خواهیم شد.

این واقعیت که ترجیحات و باورهای ما در رابطه با دیگران شکل می‌گیرد موجب ظهور یک پیامد خارجی اساسی در اجتماع می‌شود. اگر ما ناصداق باشیم آن رفتار نه فقط تبعات مستقیم (خود یک پیامد خارجی) که همچنین اثرات غیر مستقیم خواهد داشت. در جامعه اعتماد پایین می‌آید و احتمال رفتار ناصداقانه از سوی دیگران بالا می‌رود، امری که کارکرد کلی جامعه را تضعیف می‌کند و برعکس، یک اقدام خوب هم اثرات دومینووار دارد.

تجربیات کشورهای مختلف نشان می‌دهد که بنیادگرایی بازار (کلاین، ۱۳۹۷) و سرمایه‌داری نئولیبرال (استیگلیتز، ۱۴۰۳) پیامدهای خارجی منفی را تشویق کرده و به جامعه‌ای خودخواه‌تر و کم‌صداقت‌تر انجامیده است. بنگاهی که به قول فریدمن کسب و کار آن یک و فقط یک مسئولیت اجتماعی دارد - استفاده از منابعش و درگیر شدن در فعالیت‌هایی که سودش را بالا ببرد بدون ملاحظات مربوط به محیط زیست، بعید است به جامعه‌ای فداکار با ملاحظات اجتماعی - برای مثال کشاورزانی که به هزینه خود منابع آبی را برای دریاچه ارومیه صرفه‌جویی کنند - بینجامد.

بازارها به ما شکل می‌بخشند. اقتصاد رفتاری جدید به تفصیل نشان داده است که محیط اقتصادی چگونه ما را شکل می‌بخشد. اشخاص را در بستری تعریف شده بر اساس

رقابت بی‌رحمانه جای دهید تا ببینید که چطور رقابت جوتر می‌شوند؛ آن‌ها را در محیطی بگذارید که مستلزم همکاری و همیاری است و بدان پاداش می‌پردازد تا آنان را همکاری‌تر و هم‌یارتر تحویل بگیرید. رفتاری که در یک پس‌زمینه مهم پاداش می‌گیرد، لااقل تا حدودی، به بافتار دیگر زمینه‌ها می‌خلد به آن‌ها سرریز می‌کند. این خلیدن سپس با پیامدهایی گسترده‌تر در نحوه طراحی و رفتار سازمانی و نهادی انعکاس می‌یابد.

تراشیدن حقیقت [کم گذاشتن در راست گویی] یا دروغ صریح برای کسب یک دلار بیشتر، در جامعه ما همه گیر شده است. این پدیده در کانون کارزارهای بدآگاهی و دروغ‌پراکنی به سر می‌برد که نقشی چنین محوری در اقتصاد ما دارد. این تغییر شکل بی‌صدافتی از یک عرصه به عرصه دیگر امری است که باید انتظارش را داشت (استیگلیتز، ۱۴۰۳).

اقتصاددانان رفتاری، هم‌چنین مستند کرده‌اند که پولی‌سازی چطور بر رفتار اثر می‌گذارد. پولی‌سازی زمینه‌های مختلف اجتماعی یکی پس از دیگری شروع به شکل‌دهی نحوه زندگی شخص می‌کند و نحوه تفکر ما در باب مشکلات جامعه‌گانی را شکل می‌دهد. سپس نتیجه آن است که وقتی بحران زیست‌محیطی و کمبود منابع آبی پیش می‌آید، یک اقتصاددان نئولیبرال خوب آموزش‌دیده راه‌حلی آسان برای انگیزه بخشیدن به جامعه برای مصرف کم در حوزه آب دارد: استفاده از نظام قیمت‌ها و بازار آب؛ اما این یعنی محروم کردن جامعه از آب به نفع صاحبان زر و قدرت و خلق انواع بحران‌های متعاقب آن؛ بنابراین، آنچه روشن است این است که بنیادگرایی بازار و سودمداری انسان اقتصادی تنگ‌نظر که خود را در قالب فعالیت‌های اقتصادی مضر به حال محیط‌زیست استان نشان می‌دهد، باید درمان عاجل شود.

۵- مدیریت همدارگونه مشاعات

بیشتر اقتصاددانان حیرت‌زده می‌شوند، چراکه رشته آن‌ها به شدت قائل به این ایده است که انسان از نظر فطری به فکر منافع خودش است و هر کس می‌خواهد استقلال خودش را افزایش دهد. بسیاری از اقتصاددانان طرفدار بازار از ایده انتخاب آزادانه پیگیری منافع جمعی

نفرت دارند. پژوهش‌ها و اکتشافات زیادی در حوزه زیست‌شناسی تکاملی و علوم عصب‌شناسی طی سه دهه گذشته این باور دیرینه را سست کرده‌اند که می‌گوید انسان‌ها به‌طور ذاتی موجوداتی فایده‌گرا و انزواطلب‌اند که در بازار می‌پلکند تا فرصتی برای استثمار هم‌نوعانشان به دست بیاورند و ثروتی به جیب بزنند.

داریم یاد می‌گیریم که بشر اجتماعی‌ترین موجودات و برخوردار از نقشری بسیار بزرگ و به‌غایت پیچیده است. بدترین مجازاتی که می‌توان به انسان تحمیل کرد «محرومیت از حقوق اجتماعی» است. دانشمندان علوم شناختی می‌گویند مدار عصبی ما برای تجربه کردن رنج تلقینی طراحی شده است و اینکه بقای ما در طول فرایند تکامل بیشتر به جامعه‌پذیری گروهی وابسته بوده است تا گرایش‌های مربوط به خودمان. رویکرد همدارگونه به سامان‌دهی فعالیت‌های اقتصادی نه تنها غیرعادی نیست، بلکه به نظر می‌رسد خیلی بیشتر با غرایز زیستی ما تناسب داشته باشد تا تصویر بی‌روح بازاری که در آن دستی نامرئی در یک بازی مجموع صفر به‌صورت مکانیکی پاداش رفتارهای خودخواهانه را می‌دهد.

یافته‌ها نشان می‌دهد که وقتی شرکت‌کنندگان با مسائل مربوط به منابع همگانی و مشاعات (مثل آب رودخانه‌ها) مواجه شوند درحالی‌که اجازه برقراری ارتباط با یکدیگر را نداشته و مجبور باشند مستقل و به‌صورت ناشناس تصمیم‌گیری کنند، بلااستثناء از منابع بیش‌ازحد بهره‌برداری می‌کنند. بااین‌حال، وقتی اجازه برقراری ارتباط آزادانه با یکدیگر را پیدا می‌کنند، بهره‌برداری بیش‌ازحد به‌شدت کاهش می‌یابد. همچنین یافته‌ها این را نشان می‌دهند که افراد تمایل دارند هزینه لازم برای جریمه شدن دیگر قانون‌شکنان را پردازند. این امر نشان‌دهنده تعهد به «تنبيه دیگران به خرج خود» است. وقتی افراد بتوانند قوانین خاص خودشان درباره میزان برداشت از منابع و تمایل یا عدم تمایلشان به مجازات کردن دیگران و میزان این مجازات را تعیین کنند، به سراغ نظام برداشتی می‌روند که خیلی به حالت ایدئال نزدیک است. همچنین افراد به‌ندرت مجبور می‌شوند سایر اعضا را مجازات کنند ولی هرگاه لازم باشد، مایل‌اند این کار را انجام دهند.

شاید مشهورترین توصیف معاصر همدارها (که البته توصیفی سراسر منفی است) مقاله گرت هاردین^۱ تحت عنوان «تراژدی همدارها»^۲ باشد که در سال ۱۹۶۸ در نشریه ساینس^۳ منتشر شد. هاردین که استاد بوم‌شناسی دانشگاه کالیفرنیا در شهر سانتا باربارا بود، موقعیت فرضی مرتعی را که «به روی همه باز است» طرح کرد. وی نوشت: سود هر گله‌دار در این است که هر تعداد گاوی را که در توان دارد برای چرا به این مرتع بیاورد. ولی اگر همه گله‌دارهای دیگر هم تلاش کنند با چراندن هر تعداد گاوی که در توان دارند نهایت سود را از این مرتع آزاد ببرند، پیامدی منفی که همانا خراب شدن مرتع است در انتظار آنهاست. هاردین چنین می‌نویسد: «تراژدی اینجاست: همه انسان‌ها در نظامی گیر افتاده‌اند که وادارشان می‌کند گله خودشان را به‌طور نامحدود زیاد کنند (آن‌هم در دنیایی که محدود است). سرنوشتی که انسان‌ها به سویی می‌شتابند نابودی است. هر یک خواهان تحقق نهایت منافع خود در جامعه‌ای هستند که قائل به آزادی همدارهاست. آزادی در همدار همه را به ورطه نابودی می‌کشاند.»

آنچه جای تعجب است این است که هاردین تصمیم گرفت همدار را عنصر مضر معرفی کند که عامل جولان دادن طمع سرکش و تباهی در عصر جدید بود. در حقیقت این زیاده‌روی‌های نظام سرمایه‌داری مبتنی بر بازار با انگیزه جست‌وجوی سرسختانه سود و به کمک سیاست‌های استعماری و نواستعماری دولت بود که تاراج منابع و بهره‌کشی گسترده از انسان‌ها در کشورهای در حال توسعه در قرن هجدهم، نوزدهم و بیستم انجامید. تجزیه و تحلیل خردمندانه دلایل شکست و موفقیت اداره همدارها در گذشته از سوی اولینور استروم^۴ و رهنمودهای کاربردی او برای تضمین موفقیت مدیریت همدارها در آینده، در سال ۲۰۰۹ جایزه رشک‌برانگیز نوبل اقتصاد را برایش به ارمغان آورد و او را به نخستین زنی تبدیل کرد که به این افتخار نائل می‌شد.

پژوهش خانم استروم این ادعای هاردین را که «تمام» همدارها به‌خاطر مفت‌خوری

1 Garrett Hardin

2 Tragedy of the commons

3 Science Journal

4 Elinor Ostrom

مردم محکوم به نابودی‌اند رد کرد و این باور دیرینه را در میان اقتصاددانان (که به زمان آدام اسمیت^۱ بازمی‌گشت) و می‌گفت هرکس به دنبال تحقق منافع آنی خودش در بازار است با تردید مواجه کرد.

آنچه استروم دریافت این بود که در اداره منابع همداگونه (مراتب چرای حیوانات، محل‌های ماهیگیری، شبکه‌های آبیاری، جنگل‌ها و مواردی از این دست)، افراد اغلب منافع اجتماع را مقدم بر منافع خودشان می‌دانستند و حتی اگر در شرایط سختی گرفتار بودند، حفظ منبع مشترک در درازمدت را بر شرایط لحظه‌ای هر فرد ترجیح می‌دادند. در هر یک از این موارد، آنچه همدا را سرپا نگه می‌داشت پروتکل‌های توافقی خودگردانی بود که تمامی اعضا با مشارکتی مردمی داوطلبانه به آن‌ها تن درمی‌دادند. این مشارکت و بازخورد مستمر بود که نسل‌اندروسل بین مردم پیوندهایی از جنس اعتماد اجتماعی به وجود می‌آورد.

پیوندهای اجتماعی مانع تحجر و فروپاشی همداها می‌شدند. حتی در بدترین زمان‌ها، مشخص شد که «سرمایه اجتماعی» دارایی مهمی است که اجازه می‌دهد همداها به حیات خودشان ادامه دهند. استروم در پژوهش تاریخی خود درباره مدیریت همداها مشاهده کرد: «مردم هزاران بار می‌توانسته‌اند با زیر پا گذاشتن قوانین به مزایای کلانی دست یابند و مجازات‌های به نسبت سبکی هم برای این کار وجود داشته است. در مقطعی، آب‌دزدی در یکی از مناطق حاصلخیز اسپانیا در فصلی کم‌آب می‌توانست محصول کل فصل را از نابودی حتمی نجات دهد. یک کشاورز می‌توانست به جای مراقبت شبانه‌روزی از شبکه‌های آبیاری فیلیپین درآمد موردنیازش را با انجام کارهای دیگر کسب کند. قطع غیرقانونی درختان در همداهای کوهستانی سوئیس یا ژاپن می‌توانست محصول باارزشی نصیب افراد کند. با توجه به وسوسه‌های موجود، پایبندی شدید به قوانین در هر یک از این موارد درخور توجه بوده است».

تمامی همداها به‌منظور تضمین اجرای پروتکل‌های مدیریتی توافقی اقدامات بازدارنده و مجازات‌هایی را تعیین می‌کنند. خانم استروم می‌گوید که با این حال

1 Adam Smith

تعجب‌برانگیز است که کمابیش در تمامی نمونه‌های مطالعاتی، جریمه‌های تعیین شده برای هنجارشکنی‌ها «بسیار کم» و «اغلب فقط کسر بسیار کوچکی از ارزش مالی‌ای هستند که می‌شود با نقض قوانین کسب کرد». می‌توان گفت همیشه خود اعضای همدارند که بر فعالیت‌های یکدیگر نظارت می‌کنند. این نظارت نزدیک احتمال هرگونه هنجارشکنی را کاهش می‌دهد، نه تنها به دلیل اینکه «جایی برای مخفی شدن نیست»، بلکه به دلیل احساس شرم و گناهی که در اثر سوءاستفاده از اعتماد همسایگان و دوستان به فرد هنجارشکن دست می‌دهد.

نکته بسیار واضح در بررسی نقاط قوت و ضعف سه الگوی مدیریتی رایج، یعنی مدیریت دولتی، خصوصی و همدارگونه، این است که همواره یکی برتر یا بدتر از دیگری محسوب می‌شود. اینکه کدام الگوی مدیریتی برتر از بقیه است تا حد زیادی به موقعیت بستگی دارد.

شیوه‌های مالکیت خصوصی برای اهداف خاصی بسیار کارآمدند ولی این باور که بهترین رویه سپردن همه‌چیز به بخش خصوصی است (باوری که بیشتر اقتصاددانان طرفدار بازار آزاد به آن قائل‌اند) پذیرفتنی نیست، به‌ویژه درباره کالاهای عمومی که همه باید به آن‌ها دسترسی داشته باشند تا بتوانند موفق شوند. آیا می‌خواهیم به دور تمامی کمربندهای ساحلی، رودها و دریاچه‌ها، جنگل‌ها، اجتماعات حومه‌ای و جاده‌ها و پل‌ها حصار بکشیم و کل زیست‌بوم‌های متنوع کره زمین را به بخش خصوصی بسپاریم و بدین ترتیب، این حق انحصاری را به مالکان خصوصی بدهیم که برای صدور اجازه ورود و استفاده مردم از منابع پول بگیرند یا حتی بدتر از آن این که دیگر اجازه ورود هیچ‌کس را ندهند؟

همچنین، درحالی که دولت‌ها در نظارت بر بسیاری از کالاهای عمومی از جاده‌ها و شبکه‌های آب‌رسانی گرفته تا ارسال بسته‌های پستی و مدارس دولتی، عملکرد درخور ستایشی داشته‌اند، همواره از درک مناسبات پیچیده‌ای که جوامع محلی را به تجربه‌هایی منحصر به فرد بدل ساخته‌اند عاجز بوده‌اند. تبعیت از یک مشت پروتکل و دستورالعمل کلی همواره به سوء مدیریت می‌انجامد (به‌ویژه وقتی کسانی که وظیفه نظارت را به عهده دارند

صاحب‌منصبان ناشناسی باشند که هیچ پیوندی با اجتماع تحت مدیریتشان ندارند). اگر تمام همدارها یک مضمون اساسی داشته باشند، آن مضمون این است که افرادی که بهتر از همه می‌دانند زندگی‌شان را چگونه باید اداره کنند خودشان عضو جامعه‌اند. به‌طور معمول، بهترین شیوه برای مدیریت منابع، کالاها و خدماتی که ماهیت عمومی دارند و با دسترسی و مصرف عموم به بهترین سطح ارتقا می‌یابند مدیریت آن‌ها به دست کل اجتماع است (ریفکین^۱، ۱۳۹۹).

پس از سال‌ها تحقیق و بررسی میدانی دربارهٔ دلیل کارا بودن همدارها، خانم استروم و همکارانش به هفت اصل طراحی رسیدند که به نظر می‌رسد جزو جدایی‌ناپذیر تمامی همدارهای کارآمد بررسی شده در سطح جهان باشند:

۱- مدیریت مؤثر همدار نیازمند مرزبندی مشخص دربارهٔ این است که چه کسانی اجازه بهره‌برداری از همدار را دارند و چه کسانی این اجازه را ندارند.

۲- باید قوانینی برای بهره‌برداری تعیین شود که زمان، مکان، فناوری‌ها و مقدار منابع قابل استفاده را محدود و مقررات مربوط به حجم نیروی کار، مواد و پول قابل تخصیص به بهره‌برداری را مشخص کنند.

۳- انجمن همدارها باید تضمین دهد کسانی که تحت تأثیر قوانین بهره‌برداری اند این قوانین و اصلاحات آن‌ها در گذر زمان را باهم و به‌صورت مردم‌سالارانه تعیین می‌کنند.

۴- انجمن همدار باید مطمئن شود که خود بهره‌بردارها یا افراد پاسخ‌گو به آن‌ها بر فعالیت‌های صورت گرفته در همدار نظارت می‌کنند.

۵- بهره‌بردارهایی که قوانین را نقض می‌کنند باید به‌طور کلی تابع اقدامات قهری سطح‌بندی شده از سوی سایر بهره‌بردارها یا مسئولان پاسخ‌گو به آن‌ها باشند تا مبادا مجازات‌های بسیار شدیدی اعمال شود که مانع مشارکت آتی آن‌ها می‌شود و به ایجاد سوءنیت در اجتماع می‌انجامد.

۶- انجمن همدار باید رویه‌های را برای دسترسی سریع به حل اختلاف خصوصی و کم‌هزینه در نظر بگیرد تا اختلاف میان بهره‌بردارها یا بین بهره‌بردارها و مقامات دولتی

به سرعت حل و فصل شود.

۷- لازم است محاکم دولتی مشروعیت قوانین تعیین شده از سوی انجمن همدار را بپذیرند و با آن‌ها به دیده اغماض برخورد کنند. اگر مقامات دولتی صلاحیت انجمن همدار در مدیریت خود را در سطحی حداقلی قبول نداشته باشند و به نوعی آن را نامشروع قلمداد کنند، شاید خودمختاری همدار نتواند در گذر زمان پابرجا باشد (استروم، ۱۳۹۴).

مدیریت همدار گونه دارایی‌های مشاع مثل منبع آب در تقابل با خصوصی سازی همه زیرساخت‌ها و دارایی‌های عمومی است و لذا منتفعان مناسبات لجام گسیخته بازار در مقابل این ایده مقاومت خواهند کرد. توهم خصوصی سازی مشاعات، ناممکن و از نظر سیاسی نابخردانه است. به همین نحو، خصوصی کردن منافع استفاده از منابع همگانی و اجتماعی کردن هزینه‌های آن‌هم، تبعات سیاسی و اجتماعی دارد. مستقر کردن صنایع رانتهی معدنی آب‌بر و مخرب زیست محیطی در استان‌های آذربایجان شرقی و غربی و کم توجهی عاملان اقتصادی به ویژه دولت به لزوم استفاده از فناوری صرفه‌جوکننده آب در کشاورزی، به نوعی قراردادن حیات روزمره شهروندان در دستان مجموعه‌ای از بنگاه‌های و کسب و کارهای سودجو و غیرپاسخگو است که در غالب موارد مردم هیچ دسترسی و نظارتی بر آن‌ها ندارند. این مناسبات سوء چیزی کم از تعطیل کردن دموکراسی در حوزه سیاست و ملاحظات محیط‌زیستی نیست.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

از مباحث پیش گفته می‌توان موارد زیر را نتیجه‌گیری و پیشنهاد کرد:

الف) ادعای اختصاص بیش از ۹۰ درصد آب شیرین به کشاورزی، دروغ محض است. از دوران تعدیل ساختاری، اگر کوچک‌ترین جسارتی به منافع رانتهی‌ها، رباخواران، دلالان و واردکنندگان شود، ارکان کشور به لرزه درمی‌آید، اما اگر بزرگ‌ترین دروغ‌ها به زحمت‌کش‌ترین، شریف‌ترین و محروم‌ترین گروه‌های اجتماعی نسبت داده شود، آب از آب تکان نمی‌خورد. در مسئله بحران آب بیش از صد گزارش رسمی وجود دارد که می‌گوید مافیای سدسازی و مافیای رانتهی معدنی که آب‌برترین و آلوده‌سازترین رشته

فعالیت‌ها هستند، در بحران آب از جمله عوامل اصلی هستند. علی‌رغم این، برای تبرئه این مافیاهای، آمارهای مجعول و دروغین ارائه می‌شود و می‌گویند بیش از ۹۰ درصد آب شیرین ایران صرف کشاورزی می‌شود. قربانی این بازی، روستاییان بی‌صدا هستند که در کریدورهای سازمان‌های دولتی چندان صدایی ندارند.

با توجه به دست‌کاری آمار و اطلاعات در خصوص سهم آب‌بری بخش‌های مختلف اقتصادی مثل صنعت و کشاورزی که از یک طرف به رانت‌جویی صنایع آب‌بر و رانتی معدنی‌های مخرب زیست‌محیطی منجر شده و از طرف دیگر با مقصر جلوه‌دادن بیش‌ازاندازه بخش کشاورزی، آن بخش را از میدان به در می‌کنند، این مسئله زمینه‌ساز گسترش صادرات خام صنایع و وابستگی غذایی کشور به خارج می‌شود. برون‌رفت از این تهدید به برخورد با فرصت‌طلبی‌ها و دست‌کاری آمار و اطلاعات نیازمند است و مشارکت مدنی و نظارت تخصصی دانشگاه و جامعه را می‌طلبد.

ب) در چارچوب «نگاه تنگ‌نظر انسان اقتصادی نئوکلاسیکی» و نیز آن‌گونه که امثال میلتون فریدمن، تنها رسالت اجتماعی بنگاه‌ها را حداکثرسازی سود حتی به هزینه بی‌ملاحظگی به تبعات زیست‌محیطی فعالیتشان می‌دانند، منافع گروه رانتی معدنی و صنایع آب‌بر مخرب زیست‌محیطی حوزه دریاچه ارومیه، در گرو برداشت زیادی از منابع آبی منطقه، بدون ملاحظات پایداری محیطی خواهد بود. در این راستا، تلاش مافیای رانتی معدنی آب‌بر، شکل‌دادن به باورهای اجتماعی به نحوی است که افراد نه تنها منزوی شده و سکوت اختیار کنند بلکه در چارچوب «مارپیچ دوراندیشی»، دیگران را هم مجبور به سکوت و تحریف ترجیح کنند و به طرفداران توسعه ملی و عدالت اجتماعی و فعالیت‌های مولد در کنار فعالان محیط‌زیست فشار اجتماعی بیاورند.

ج) اما تحریف ترجیح و زندگی افراد در چنبره دروغ، در میان‌مدت و بلندمدت برای حکومت تبعات سیاسی می‌تواند داشته باشد. تحریف ترجیح، از یک طرف امکان تغییر و اصلاح اجتماعی را کتمان می‌کند چرا که افراد حقایق را نهان کرده و بیشتر تظاهر به چیزی می‌کنند بدون آن که قلباً باور به آن داشته باشند؛ و از طرف دیگر، در شرایطی که زمینه

واکنش اجتماعی به زیستن در چنبرهٔ دروغ و برون‌رفت از آن فراهم شود، حکومت ممکن است ابتکار عمل خود را از دست بدهد چون برآورد درستی از خواست و اراده‌های باطنی افراد و کمیت معترضان به وضعیت نامساعد موجود نداشته است. از این نظر، در یک نگاه میان مدت و بلندمدت، تقلیل مناسباتی که افراد را به تحریف ترجیح و انزوا و سکوت وامی‌دارد، برای خود حکومت گران مثبت ارزیابی می‌شود. این مهم از یک طرف عاملان اجتماعی را که قادر به اصلاح وضع موجود هستند به واکنش متمایل می‌کند و لذا مسائل و مشکلات اجتماعی و زیست‌محیطی انباشته و تجمع نمی‌گردد، از طرف دیگر، به‌خاطر این که افراد در واقعیت زندگی می‌کنند، حکومت گران می‌توانند اراده و قصد شهروندان را بخوانند و تعامل سازنده با مردم داشته باشند.

د) البته این صرفاً وظیفهٔ حکومت نیست که مناسبات عادلانه و آزادی را برای جامعه به ارمغان بیاورد. همان‌طور که قرآن تذکر داده است: «لیقوم الناس بالقسط». فلسفه ارسال پیامبران این است که آن‌ها به همراه مردم عدالت را برقرار کنند؛ بنابراین، نمی‌توان به این امید که رانت جویان منبع آب، آزادی را برای مردم به ارمغان خواهند آورد و حافظ محیط‌زیست خواهند شد و خودخواسته از زیادی برداشت از منابع عمومی منصرف خواهند شد، انزوای طلب و منفعل بود. داستان تاریخ پیشرفت بشر، داستان مطالبه‌گری است. هم به حکومت و قانون و هم به جامعهٔ مدنی قوی و مطالبه‌گر و نیز نهادهایی که ضامن توسعه باشد نیاز است.

ذ) نکته بسیار واضح در بررسی نقاط قوت و ضعف سه الگوی مدیریتی رایج، یعنی مدیریت دولتی، خصوصی و همدارگونه، این است که همواره یکی برتر یا بدتر از دیگری محسوب می‌شود. اینکه کدام الگوی مدیریتی برتر از بقیه است تا حد زیادی به موقعیت بستگی دارد. الگوی مدیریت همدارگونه مشاعاتی مثل منابع آبی، با نظارت از نزدیک تمام ذی‌نفعان، بستری برای ممانعت از بروز مسائل زیست‌محیطی می‌تواند باشد. نظارت نزدیک احتمال هرگونه هنجارشکنی را کاهش می‌دهد، نه تنها به دلیل اینکه «جایی برای مخفی شدن نیست» و شاید مجازاتی در پی افراد فرصت‌طلب باشد، بلکه بیشتر به دلیل احساس

شرم و گناهی که در اثر سوءاستفاده از اعتماد جامعه، همسایگان و دوستان به فرد هنجارشکن دست می‌دهد.

به همان اندازه که آموزش سرمایه‌مدار و نئوکلاسیکی اقتصاد، با ایدئولوژی ترویجی و انسان اقتصادی خودخواهش، زمینه سواری مجانی از مشاعات و دارایی‌های عمومی را می‌تواند در پی داشته باشد، مدیریت همدارگونه مشاعات و احساس مسئولیت نسبت به جامعه و منافع اجتماعی (به جای صرف پیگیری منافع فردی) می‌تواند معضل سواری مجانی از منابع آبی حوزه دریاچه ارومیه را تقلیل دهد.

ر) با توجه به این که تعداد قابل توجهی از چاه‌هایی که پروانه بهره‌برداری آن‌ها ابهام دارد دارای اشتراک برق هستند، تجهیزات برق از جمله ابزارهایی است که مدیران و دستگاه‌های سیاست‌گذار می‌توانند به عنوان اهرمی برای مدیریت بهره‌برداری از آب و جلوگیری از اقدامات غیرقانونی استفاده کنند.

ز) مورد دیگر این که شاخص‌سازی درست برای سنجش عملکرد اقتصادی می‌تواند با حساسیت‌زایی در خصوص نحوه استفاده از منابع محدود آبی، ابزاری در خدمت استفاده بهینه منابع آبی حوزه آبریز دریاچه ارومیه قرار گیرد.

در کشورهای در حال توسعه اغلب برای انتخاب شاخص‌های سنجش از امور موردنظر، رویه‌ای غیرحرفه‌ای، تقلیدی و ترجمه‌ای پیش گرفته می‌شود. برخورد غیرانتقادی و انفعالی در انتخاب شاخص‌های ارزیابی عملکرد منشأ غفلت‌های پرهزینه و آگاهی‌های نادرست می‌شود که به فاجعه‌های جبران‌ناپذیر می‌انجامد.

یکی از مثال‌هایی که به اعتبار موضوع این مقاله مسئله بسیار حیاتی و مهمی است این است که برای سنجش بهره‌وری، فرمول کلی که معمولاً به کار گرفته می‌شود نسبت ستانده به نهاده است؛ اما در درجه اول این شاخص در بهترین حالت «کارایی» را می‌تواند منعکس کند و باید عنصر «اثربخشی» هم به آن اضافه شود تا از این شاخص، یعنی نسبت ستانده به نهاده بتوان به عنوان ابزاری برای سنجش بهره‌وری استفاده شود. در کشورهای پیشرفته صنعتی به اعتبار این که آن‌ها از استقرار نهادهای توسعه‌گرا و تفکیک نقش‌ها و نظارت‌های

تخصصی و مدنی به نسبت قابل قبولی برخوردار هستند، آن کشورها اثربخشی را مفروض می‌گیرند و به لحاظ نظری هم با فرض عقلانیت ابزاری آن را توجیه می‌کنند و لذا از نسبت ستانده به داده برای سنجش بهره‌وری استفاده می‌کنند.

بحث بر سر این است که در کشورهای در حال توسعه که آن استقرار نهادی توسعه‌گرا و نظارت‌های مدنی و تخصصی وجود ندارد، تمسک به فرض بدیهی با مسلم انگاشتن اثربخشی، محل تردیدها و چالش‌های بسیار جدی است و جامعه‌شناسان توسعه با مطرح کردن مفهومی به نام «کارکردهای متعارض» نشان داده‌اند که برای سنجش بهره‌وری در کشورهای در حال توسعه، حتماً باید مسئله اثربخشی را هم به صورت مستقل در دستور کار قرار داد.

از آنجایی که تولید هیچ محصولی فقط با اتکا به یک نهاد نمی‌تواند فعل تولید کالا و خدمت را انجام دهد؛ پس نسبت ستانده به نهاد برای سنجش کارایی یا سپس بهره‌وری از چه منطقی برخوردار است؟ کدام نهاد باید مورد استفاده قرار بگیرد تا از دل آن شاخص‌سازی بتوانیم سنجش راجع به کارایی و در ادامه با اضافه کردن عنصر اثربخشی، شاخصی تحت عنوان کلی بهره‌وری داشته باشیم؟ پاسخ این است که آن نهاده‌ای که باید مبنای سنجش کارایی و بهره‌وری قرار گیرد، نهاده‌ای است که در شرایط زمانی و مکانی معین، حیاتی‌ترین و سرنوشت‌سازترین متغیر یا نهاد حیاتی باشد. از جنبه ملاحظه‌های روش‌شناختی، کافی است توجه کنیم که برای اولین بار در دنیا سنجش بهره‌وری در بخش کشاورزی در کشور انگلستان از شاخص نسبت ستانده به میزان معینی زمین استفاده شده است. دلیل این که نهاد حیاتی در سنجش بهره‌وری بخش کشاورزی، زمین در نظر گرفته شده، این است که این شاخص اول‌بار در انگلستان طراحی شده و انگلستان هم سرزمینی است که با توجه به تراکم نسبتاً بالای جمعیت و البته وفور آب در آن کشور، تنگنای اصلی، محدودیت زمین است. سؤال این است که در حالی که در همین انگلستان نفت از خارج وارد می‌شده است، چرا در همان ایام، انرژی به عنوان نهاد حیاتی محسوب نشده است. چون انگلستان به غیر از اینکه محدودیت شدید در مورد زمین دارد، در زمینه انرژی هم محدودیت شدید دارد. پاسخ این است که تا قبل از دهه ۱۹۷۰ میلادی قیمت

نفت توسط تقاضاکنندگان انحصاری تعیین می‌شد و هفت خواهران نفتی که تحت کنترل انگلستان بودند در فاصله سال‌های ۱۹۰۰ تا ۱۹۷۰ موجب شدند قیمت هر بشکه نفت خام تغییر بسیار ناچیزی نزدیک به صفر داشته باشد و بنابراین علی‌رغم اینکه کمبود انگلستان در زمینه نفت از کمبودش در زمینه زمین هم شدیدتر بوده، ولی نهاده محوری در آن کشور و در آن دوره زمانی، انرژی در نظر گرفته نشده است؛ چراکه کنترل قیمت نفت در بازارهای جهانی در اختیار هفت خواهران نفتی بوده است. در نیمه اول دهه ۱۹۷۰ که جهش‌های بزرگ در قیمت نفت اتفاق افتاد و ابتکار عمل در تعیین قیمت نفت به دست عرضه‌کنندگان آن افتاد آن‌ها برای سنجش بهره‌وری در زمینه محصولات کشاورزی در کنار «زمین‌بری» هر واحد محصول تولیدشده، «انرژی‌بری» هر واحد محصول تولیدشده را هم برای سنجش وضعیت بهره‌وری انگلستان در بخش کشاورزی اضافه کردند؛ یعنی درواقع موضوع انتخاب نهاده حیاتی برای سنجش بهره‌وری در آن کشور به شدت مسئله‌محور است و در فرایندهای تقلیدی، ترجمه‌ای و غیرحرفه‌ای در انتخاب شاخص‌ها به این گونه ملاحظات توجه بایسته نمی‌شود (مؤمنی، ۱۳۹۹).

این در حالی است که باوجود اینکه در ایران و استان‌های آذربایجان شرقی و غربی حیاتی‌ترین و سرنوشت‌سازترین نهاده موردنیاز برای تولید کشاورزی مسئله آب است، لیکن تا همین امروز هم سنجش بهره‌وری یا کارایی بخش کشاورزی ما به شکل تقلیدی و ترجمه‌ای همچنان با نسبت ستانده هر محصول کشاورزی برحسب مقادیر معین زمین اندازه‌گیری می‌شود (تن در هکتار و امثالهم) و در این زمینه به این امر بدیهی اولیه که تنگنای محوری نظام‌های مدیریتی توسعه در کشور و استان که باید به آن حساس باشیم، آب‌بری هر واحد محصول کشاورزی است به هیچ وجه توجه بایسته نمی‌شود (مگر در این اواخر که آن‌هم از زبان برخی از منتقدان به سوء مدیریت آب شنیده می‌شود)؛ و در اثر این حساسیت‌زدایی از تنگناهای محوری بخش کشاورزی در اقتصاد ایران و استان، آن‌قدر راه افراط و فاجعه‌سازی در پیش گرفته شده است که کسانی که در زمینه اقتصاد کشاورزی ایران کار کرده‌اند می‌دانند که با کمال تأسف حتی تا امروز هم نظام مسلط آبیاری در

بخش کشاورزی ما همچنان نظام غرقابی است که به‌غیر از آفات و آسیب‌هایی که با خود دارد سهل‌انگارانه‌ترین طرز استفاده از حیاتی‌ترین نهاده مورد نیاز فعالیت کشاورزی ما را به نمایش می‌گذارد.

شاخص اشتباه دیگری که می‌توان به آن اشاره کرد، مقیاس‌های بزرگ اندازه‌گیری آب در جامعه کم آب است. مثلاً استفاده از شاخص میلیارد مترمکعب آب؟! این شاخص‌ها، شاخص‌های یک جامعه کم آب نیست.

ذ) سیاست‌گذاران به راه‌حل بازاری‌تری برای مسئله محیط‌زیست رسیده‌اند: خرید و فروش مجوز آلودگی و منابع آب.

اما جایی که لزوم همکاری اجتماعی مطرح است، دادن این اجازه به ثروتمندان که برای خودداری از کاهش معنی‌دار مصرف انرژی خودشان حق آلوده‌سازی یا منابع آبی را بخرند به دو هنجار لطمه می‌زند: نگاه ابزاری به طبیعت را تقویت می‌کند؛ و روحیه گذشت همگانی را که ممکن است برای ایجاد اخلاق زیست‌محیطی در سطوح محلی، ملی و جهان ضروری باشد تضعیف می‌کند. اگر به ثروتمندان اجازه دهیم پول بپردازند تا ریخت‌وپاش را کم نکنند، یک تصور غلط را تقویت کرده‌ایم: این که طبیعت زباله‌دان پول‌دارها است.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارد.

سپاسگزاری

نویسنده از حمایت و همکاری معنوی سردبیر محترم، داوران ناشناس و کارشناسان فصلنامه اقتصاد محیط‌زیست و منابع طبیعی کمال تشکر را دارد. همچنین از زحمات ویراستاران علمی و ادبی نشریه قدردانی و تقدیر می‌شود.

ORCID

Yavar Ahmadpour

torkamani

Farshad Momeni

<https://orcid.org/0009-0000-9008-5471>

<https://orcid.org/0000-0002-9772-3971>

منابع

- اکرلاف، جرج و کرانتون، راشل. (۱۳۹۵). *اقتصاد هویت*، (مهدی فیضی، مترجم). تهران: نشر نگاه معاصر
- استروم، لینور. (۱۳۹۴). *فهم تنوع نهادی*، (سید جمال‌الدین محسنی زنوزی، مترجم). تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع).
- استیگلitz، جوزف. (۱۴۰۳). *علم اقتصاد جامعه خوب: آن آزادی که هائیک نمی‌شناخت*، (سید علیرضا بهشتی شیرازی، مترجم). تهران: نشر روزنه
- اولسون، منسر. (۱۴۰۳). *فراز و فرود ملت‌ها*، (محمد فاضلی و جعفر خیرخواهان، مترجمان). تهران: نشر روزنه.
- بی‌نام (۱۴۰۳)، *گزارش اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی استان آذربایجان شرقی*. سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی.
- باسو، کاشیک. (۱۴۰۰). *جمهوری باورها، رویکردی جدید به حقوق و اقتصاد*، (رضا بخشی‌آنی و مجید امیدی، مترجمان). تهران: نشر روزنه.
- رودریک، دنی. (۱۳۹۶). *قوانین اقتصادی - اقتصاد چگونه کار می‌کند؟ چه زمانی شکست می‌خورد و چگونه تفاوت‌ها را بیان می‌کند؟* (سمیه جعفری و داوود محمودی‌نیا، مترجمان). تهران: نشر نهاد گرا.
- ریفکین، جرمی. (۱۴۰۰). (سعید زرگریان، مترجم). اصفهان: نشر آموخته.
- شاکری، عباس. (۱۴۰۴). *تاریخ‌نگاری اقتصادی ایران در شش دهه (۱۴۰۰-۱۳۴۰)*، تهران: نشر نی.
- قرآن کریم، سوره‌های المؤمنون و روم.
- کلاین، ناثومی. (۱۳۹۹). *آخرین فرصت تغییر، سرمایه‌داری در تقابل با شرایط اقلیمی*، مجید امینی، مترجم). تهران: نشر لاهیتا.
- کوران، تیمور. (۱۳۹۹). *حقایق نهان، دروغ‌های عیان*، (سید حامد بهشتی، مترجم). تهران: نشر روزنه
- مؤمنی، فرشاد و موسوی، مهدیه سادات. (۱۳۹۶). *بررسی بحران آب در ایران، فصلنامه اقتصاد و جامعه*، ۳۳، ۲۰۵-۱۷۳.

مؤمنی، فرشاد، قاصدی، خدیجه. (۱۳۹۶). تأثیر ساختار قدرت، ثروت و فناوری بر مدیریت منابع آب در ایران، *فصلنامه اقتصاد و جامعه*، ۳۳، ۸۱-۱۲۲.

مؤمنی، فرشاد. (۱۳۹۹). *مرزهای دانش توسعه*، تهران: نشر نهادگرا.

نورث، داگلاس. (۱۳۸۵). *نهادها، تغییرات نهادی و عملکرد اقتصادی*، (محمدرضا معینی، مترجم). تهران: نشر سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور.

هاول، واتسلاف. (۱۴۰۳). *قدرت بی‌قدرتان*، (احسان کیانی‌خواه، مترجم). تهران: نشر نو.

هیرشمن، آلبرت. (۱۳۸۲). *خروج، اعتراض و وفاداری*، (محمد مالجو، مترجم). تهران: نشر شیرازه.

References

- Akerlof, G. A. & Kranton, R. E. (2010). *Identity economics*, (Translate by M. Feyzi), Tehran: Negah-e Moaser [in Persian].
- Anonymous. (2022). *Report by Project Syndicate on the FOFAC Meeting, Featuring the Head of Research at the Export-Import Bank of Africa: "On Climate Injustice and the Intertwinement of Perverse (Poverty-Generating) Growth and Illusory (Environmentally Destructive) Growth"*.
- Anonymous. (2024). *Economic, Social, and Cultural Report of East Azerbaijan Province*. Organization for Management and Planning. [in Persian].
- Basu, K. (2018). *The republic of beliefs* (Translate by R. Bakhshi-Ani & M. Omid), Tehran: Rouzaneh [in Persian].
- Colander, David (2001), The Lost Art of Economic, in David Colander, *The Lost Art of Economics: Essays on Economics and Economics Profession (Cheltenham and Northampton: Edward Elgar)*, 19-26.
- Elliott, J. E. (1978). Institutionalism as an Approach to political Economy"; *Journal of Economic Issues*, 1(1), 91-114.
- Havel, V. (2024). *The power of the powerless* (Translate by E. Kiani-Khah). Tehran: Nashr-e No [in Persian].
- Hirschman, A. O. (1970). *Exit, voice, and loyalty* (Translate by M. Maljoo). Tehran: Shirazeh [in Persian].
- Klein, N. (2020). *This Changes Everything: Capitalism vs. The Climate*, (Translate by M. Amini). Tehran: Lahita. [in Persian].
- Kuran, T. (2020). *Private truths, public lies* (Translate by S. H. Beheshti). Tehran: Rouzaneh [in Persian].
- Momeni, F. (2020). *Frontiers of development knowledge*. Tehran: Nahadgara [in Persian].

- Momeni, F., & Ghasedi, K. (2017). Impact of power, wealth, and technology structures on water resource management in Iran. *Journal of Economy and Society*, 33, 173-205 [in Persian].
- Momeni, F., & Mousavi, M. S. (2017). An analysis of the water crisis in Iran. *Journal of Economy and Society*, (33), 81-122 [in Persian].
- North, D. C. (2006). *Nahadha, taghirat-e nahadi va amalkard-e eghtesadi [Institutions, institutional change and economic performance* (M. Moeini, Trans.). Tehran: Organization for Management and Planning [in Persian].
- North, Douglass C. (1992), *The New Institutional Economics and Development*, Washington University.
- Olson, M. (2024). *Faraz va foroud-e mellatha, the rise and decline of nations*, (M. Fazeli & J. Khairkahan, Trans.). Tehran: Rouzaneh [in Persian].
- Ostrom, E. (2015). *Fahm-e tanavvo'-e nahadi, Understanding institutional diversity*, (S. J. Mohseni Zonozi, Trans.). Tehran: Imam Sadegh University Press [in Persian].
- Rifkin, J. (2021). *Hazine-ye nahayi-ye sefr, The zero marginal cost society*, (S. Zargarrian, Trans.). Tehran: Amoozteh [in Persian].
- Rodrik, D. (2017). *Economics Rules: Why Economics Works, When It Fails, and How to Tell the Difference*, (S. Jafari & D. Mahmoudinia, Trans.). Tehran: Nahadgara [in Persian].
- Shakeri, A. (2025). *Tarikh-negari-ye eghtesadi-ye Iran dar shesh dah-e (1340-1400)*, Economic historiography of Iran over six decades. Tehran: Ney [in Persian].
- Stiglitz, J. E. (2024). *Global Elections in the Shadow of Neoliberalism*, Project Syndicate analytical platform, <https://www.project-syndicate.org>
- Stiglitz, J. E. (2024). *Elm-e eghtesad-e jame'eh-ye khoob: Azadi-yi ke Hayek nemi-shenakht* [The economics of the good society] (S. A. Beheshti Shirazi, Trans.). Tehran: Rouzaneh [in Persian].
- Streeten, P. (2000), *What's Wrong with Contemporary Economics?* Available at www.vazolini.org/b/seminariosp2000/paulstreeten.pdf.
- The Holy Quran. (n.d.). *Surah Al-Mu'minun; Surah Ar-Rum* [in Persian].

استناد به این مقاله: احمدپور ترکمانی، یاور، مؤمنی، فرشاد. (۱۴۰۴). قدرت باورها و فشار اجتماعی بی‌قدرتان در دوام فعالیت‌های اقتصادی مخرب و بحران دریاچه ارومیه، فصلنامه اقتصاد محیط زیست و منابع طبیعی، ۵(۱۲)، صفحات ۳۹-۸۸
DOI: 10.22054/EENR.2025.89552.217

Journal of Environmental and Natural Resource Economics licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.